

UDK 949.713:677(091)

Izvorni znanstveni rad

Zdenka Šimončić-Bobetko

RAZVOJ TEKSTILNE INDUSTRIJE U HRVATSKOJ
U RAZDOBLJU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA
(1918–1941)

UVOD

Industrija tekstila, a to vrijedi i za neke druge grane privrede bivše Jugoslavije, vrlo je šturo obrađena u našoj gospodarskoj povijesti, iako je bibliografska građa o njoj obilna. Osim te prednosti, ona posjeduje više karakterističnih osobina koje nemaju ostale grane privrede. Evo samo nekoliko njih. Već u doba između dva rata te tvornice i manja poduzeća javljaju se u našim područjima te pružaju zaposlenje i sredstva za život višku agrarnog stanovništva. Mnoge, do tada nezaposlene žene nalaze u toj grani svoje prvo zaposlenje i tako mogućnost za stvaranje obitelji. Nijedna druga industrijska grana nije davala toliku šansu rada ženama kao ova.

Po broju zaposlenih ta je grana industrije stajala odmah uz bok drvnoj industriji. Po radu je bila intenzivna industrija. Od 1932. do 1939. postotak tekstilnih radnika kretao se od 11,1 do 14,9%, pri čemu su više od 60% bili seljaci-radnici. Na nacionalnom nivou ta je grana apsorbirala blizu 49% cjelokupnog uvoza bivše Jugoslavije — samo zato da bi odjela domaće stanovništvo. Iz podataka o obiteljskim budžetima toga doba vidi se da je četvrtina obiteljskih izdataka odlazila na odijevanje.

Ukazala bih i na jedan klasni moment. Ne samo da se ta industrija širila po provinciji i davala izvor prihoda radništvu, ona je istodobno u tu provinciju unosila sukobe između rada i kapitala. Tu se seljački element prvi put susreće s pojmovima eksploatacije, minimalnih nadnica, stranim kapitalom, štrajkovima, krizom itd., a svega toga nije bilo u onim dijelovima zemlje gdje nije bilo nikakve industrije.

Kako se tekstilna industrija razvijala, tako su nastajali njezini specifični problemi. No u njoj su se istodobno zrcalili i opći problemi čitavoga kapitalističkog gospodarstva čiji je ona bila dio.

Ovaj sam rad podijelila u četiri poglavlja. Najprije sam istraživala ono što čini materijalnu osnovicu te industrijske grane: sirovine, razmjestaj, kapital i radnu snagu. Zatim sam istraživala stav države prema toj industrijskoj grani, tj. carinsku, tarifnu, poreznu i kartelnu politiku, državne nabavke itd. Nakon toga sam pratila integracione procese u grani koji su nastali kao posljedica te politike, da bih naposljetku, na temelju različitih podataka, izložila periodizaciju razvitka te djelatnosti. Sve to čini opći dio ovog rada. U drugom dijelu rada, koji tvori posebnu cjelinu, istraživala

sam i objašnjavala razvitak nekoliko karakterističnih vrsta i podvrsta te djelatnosti — zadržavajući se na problemima proizvodnje odnosno raznovrsnih proizvoda. To je zapravo izlaganje out-puta dobara te industrijske grane.

Na kraju ove rasprave izložila sam zaključak.

TRI PRETHODNE NAPOMENE

U višegodišnjem istraživanju o tekstilnoj industriji susrela sam se s više pitanja metodološke, tehničke, definicijske i druge prirode. Budući da ih nisam mogla svrstati ni u jedno poglavlje ovog rada, iako se zapravo nalaze u svakom, izdvojila sam ih pod zasebnim naslovom. To su pitanja historiografije tekstilne industrije, izvori i literatura, terminološke i metodološke napomene te definiranje prostora na kojem se ta djelatnost odvija. Izlaganje sam ograničila na svega tri pitanja.

STANJE HISTORIOGRAFIJE TEKSTILNE INDUSTRIJE U HRVATSKOJ, PREGLED UPOTRIJEBLJENIH IZVORA I LITERATURA

Retrospektivno se može utvrditi da je razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj međuratnog razdoblja (1918—1941) do danas vrlo slabo istražen usprkos njezinoj važnosti. Slično je i s većinom drugih industrijskih grana. Iz toga područja u međuratnom i poslijeratnom razdoblju nije napisan nijedan veći znanstveni rad monografskog karaktera.

Kraći prikaz razvoja industrije svile u Jugoslaviji dao je Alfons Hribar, *Naše svilarstvo i industrija* (Novi Sad 1936), i Aleksandar Jovanović, *Svilarstvo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd 1922). Prikaz razvoja i rada pamučne industrije u Dugoj Resi objavljen je u jubilarnom izdanju: *Dioničko društvo domaće tvornice pletenja i tkanja pamuka, Duga Resa, 1887—1934* (Duga Resa 1934).

Nakon rata napisani su radovi o nekim tekstilnim poduzećima na području Čakovca i Varaždina: Mirko Androić, *Suknarstvo — tekstilna industrija — radničko-sindikalni pokret varaždinskog kraja od početka do naših dana*, *Varaždin 1970*, rukopis; Ivan Bratko, *Investicije u Međimurskoj trikotaži*, *Međimurski kalendar* (Čakovec 1969); Dragutin Feletar, *Čateks od 1876. do danas* (Međimurje, Čakovec, 21. prosinca 1968); monografije Dragutina Feletara i Ernesta Fišera, *Međimurska trikotaža 1923—1973* (Čakovec 1973) i *Čakovečka tekstilna industrija Čateks. Čakovec 1874—1974* (Čakovec 1974); Mijo Novak, *Nešto o industriji Međimurja* (Veliki međimurski kalendar, Čakovec 1955).

Osim toga postoje povijesni prikazi nekoliko tekstilnih poduzeća (Pamučne industrije u Dugoj Resi, Krapini, DTR-a, Varteksa) u spomenicama ili u

poslijeratnim člancima.¹ Radovi su publicističkog karaktera s težištem na poslijeratnom razvoju tekstilne industrije, a samo je kratak osvrt dan na međunarodni razvoj. Slično je i s poslijeratnim člancima o tekstilnoj industriji.²

Naša se izlaganja u ovom radu zasnivaju na iscrpnom služenju tadašnjem stručnom privrednom publicistikom, arhivskom gradom, svom važnijom literaturom na tom području i ostalim izvorima. Vjerodostojnost podataka nastojali smo u toku rada kritički ocijeniti. Smatramo korisnim ukazati na neke značajnije radove iz te epohe kojima smo se služili prilikom pisanja ovog rada.

Posebno bih istakla ekonomske radove Mije Mirkovića presudne za privredni i društveni razvitak naše zemlje. Autor je proučavao razvitak privrede bivše Jugoslavije u cjelini, zatim po privrednim granama. Pojedine ekonomske probleme obradio je i u ovim radovima: Uvod u ekonomsku politiku (Beograd 1935); Znanstvena politika (Beograd 1934); Saobraćajna politika (Beograd 1933); Trgovina i unutrašnja trgovinska politika (Beograd 1931); Industrijska politika (Beograd 1936); Agrarna politika (Beograd 1940); Ekonomska historija Jugoslavije (Zagreb 1958), i u Izboru iz ekonomskih radova I i II (Zagreb 1958).

O razvoju tekstilne industrije pisali su i neki drugi autori. Tako je Leon Jerovec objavio knjigu *Der Aufbau der jugoslawischen Textilindustrie*, Wien 1934, i seriju članaka u Jugoslavenskom tekstilnom vjesniku 1935. i 1936. godine. Najprije su objavljeni članci pod naslovom *Der Aufbau der jugoslawischen Textilindustrie*, a zatim su izlazili članci pod nazivom *Die Entwicklung einzelner Zweige der jugoslawischen Textilindustrie*. U istom časopisu objavio je Rikard Fuchs u devet nastavaka pregled razvoja tekstilne industrije u Jugoslaviji od ujedinjenja do 1930. godine pod naslovom *Tekstilna proizvodnja Jugoslavije*. U oba rada razvoj i rast tekstilne industrije praćeni su s pomoću podataka o kretanju uvoza i izvoza tekstilnih sirovina, poluproizvoda i gotovih proizvoda, s tim što Leon Jerovec daje prikaz razvoja tekstilne industrije do 1934. godine. Vladimir Pertot obradio je u članku *Problemi našeg tekstilnog uvoza*, *Ekonomist* br. 4–5 i 6, Zagreb 1939, faktore koji su utjecali na tekstilni uvoz, i promjene njegove strukture i utjecaj koji su imale teritorijalne promjene u Srednjoj Evropi na razvoj jugoslavenskog tekstilnog uvoza.

¹ Pamučna industrija, Duga Resa, 75 god. 1884–1959, Karlovac 1959; J. Bregović, Povećanje proizvodnosti Pamučne industrije »Duga Resa«, *Tekstil*, V, 9/1956, 748–752; A. Marochini, Duga Resa kroz historiju, *Kolektiv Duga Resa*, 13. XI 1954; I. Tomićić, Razvitak energetske postrojenja, *Duga Resa*, 1. I 1956; Krapinska tekstilna industrija. 30 godina rada 1925–1955, Zagreb 1955; 50 godina DTR, 1914–1964, Zagreb 1964, i K. Filčić, Kako su nastale tvornice »Varteks« i »Florijan Bobić«, *Varaždinske vijesti*, 10. III 1960, i »Varteks« jučer, danas, sutra, *Varteksov vjesnik*, 26. IV do 17. V 1958.

² A. B., Industrijska proizvodnja – Tekstilna industrija, 1939, 1946. i 1954, *Privreda grada Zagreba*, II, 22/1955, 694–695; D. Čalić, Perspektivni razvoj tekstilne industrije Jugoslavije, *Tekstilna industrija*, VII, 10/1959, 451–457; D. Eisen, Naša tekstilna privreda na početku novoga doba, *Vjesnik za kožu i tekstil*, I, 4/1945, 61–63; B. Gajić, Razvoj i opšti problemi konfekcije odjeće i rublja, Zagreb 1958; O. Mesarić, Problematika rekonstrukcije trikotažne industrije, *Tekstil*, V, 3/1956, 225–230; Razvoj jugoslavenske tekstilne industrije, *Gospodarski vestnik*, 28. V 1956; F. Vindiš, Textile industry, Zagreb 1957; D. Vuković, Industrijska proizvodnja robe za široku potrošnju, Beograd 1959; Žitnik, Industrijalizacija tekstilne industrije, *Tekstilac*, 2/1946, 2–4.

O razvoju te industrijske grane obavještavaju i daju niz pojedinačnih podataka radovi Jozе Lakatoša: *Industrija Dalmacije* (Zagreb 1923); *Industrija Hrvatske i Slavonije* (Zagreb 1924) i *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda* (Zagreb 1929). Sličan spomenutim radovima po problematici koju obrađuje, a i po karakteru i metodama, jest i rad Vladimira Pavlakovića, *Industrija Jugoslavije* (Zagreb 1922). Treba spomenuti i knjigu Stevana M. Kukoleče, *Industrija Jugoslavije 1918—1938* (Beograd 1941). Pri pisanju ovog rada bilo mi je svakako korisno i poglavlje koje govori o industriji u knjizi Novaka Popovića i Dušana Mišića, *Naša domaća privreda, Faktori — Stanje — Unapređenje* (Beograd 1929).

Neki podaci preuzeti su i iz radova Rudolfa Bićanića: *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske* (Zagreb 1967, str. 81—111); *Kako živi narod* (Zagreb 1939); *Agrarna prenapućenost, Gospodarska struktura Banovine Hrvatske, br. 3* (Zagreb, bez godine izdanja) i *Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija* (Zagreb 1939).

Vrlo iscrpne podatke o udjelu i aktivnosti stranog kapitala pružile su knjige: V. Rozenberg i J. Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu* (Beograd 1940); Božidar Jurković, *Das ausländische Kapital im ehemaligen Jugoslawien* (Stuttgart — Berlin 1941), i osobito Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije* (Beograd 1952. i Beograd 1958).

Za obradu unutrašnjeg tržišta poslužili su rad Ive Vinskoga, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije 1938* (Zagreb 1970), i Mire Kolar-Dimitrijević, *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine* (Zagreb 1977), disertacija.

Pri obradi radne snage u tekstilnoj industriji, njezinog broja, kvalifikacione strukture, položaja i radnih uvjeta koristila sam se ovim radovima: B. Haberle, *Prilike našeg tekstilnog radništva, Radnička zaštita, 1935*; anketa Centralnog sekretarijata radničkih komora, provedena u Beogradu 24. I 1936, a publicirana pod naslovom *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji* (Beograd 1936); E. Marks, *Brojčano stanje i kretanje radnika i namještenika u Banovini Hrvatskoj, I. dio, Tekstilna i odjevna struka* (Zagreb 1940); M. Kolar-Dimitrijević, *Položaj tekstilnih radnika Slavonije poslije velike svjetske krize, Zbornik historijskog instituta Slavonije (Slavonski Brod, 10, 1973)*, i ista autorica, *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine* (Zagreb 1977), disertacija.

Za objašnjenje svjetske gospodarske krize i svih poremećaja koje je ona stvorila u tadašnjoj kapitalističkoj Jugoslaviji konzultirani su ovi radovi: B. Bujić, *Teorija krize* (Sarajevo 1958); N. Vučo, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930—1934* (Beograd 1968); L. Marković, *Krize u kapitalizmu* (Beograd 1953); L. Mendelson, *Krize i ciklusi epohe opće krize kapitalizma* (Zagreb 1948); radovi objavljeni u zborniku *Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti: Svetska ekonomska kriza 1929—1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope* (Beograd 1976).

Poslužili su i ovi važniji radovi: V. M. Đuričić i dr., *Naša narodna privreda i nacionalni prihod* (Sarajevo 1927); B. Đorđević, *Pregled ugovorne i trgovinske politike od osnivanja države Srba, Hrvata i Slovenaca do*

rata 1941. godine (Zagreb 1960); D. Mišić, *Ekonomika industrije FNRJ* (Beograd 1957); S. Lovrenović, *Ekonomska politika Jugoslavije* (Sarajevo 1960); V. Stipetić, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske* (Zagreb 1959); I. Vinski, *Procjena kapitala na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata*, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske, Zagreb 1967, i drugi. Upotrijebljene su i različite statističke publikacije, od kojih treba istaći Statistiku industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća (Beograd 1941); Statističke godišnjake Kraljevine Jugoslavije od 1929. do 1940; Statistiku spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije za međuratne godine; Indeks — socijalno-statističku reviju godišta 1929—1940. i rad statističkog karaktera Ljubomira S. Dukanca, *Indeksi konjunkturnog razvoja Jugoslavije 1919—1941* (Beograd 1946).

Zatim iskorišteni su Izvještaji Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu i one u Osijeku za promatrane godine, podaci i materijali objavljeni u tromjesečnim izvještajima Narodne banke Kraljevine Jugoslavije i podaci iz Godišnjaka banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 — 26. kolovoza 1940 (Zagreb 1940).

Arhivska građa uzeta je iz arhiva u Zagrebu i Beogradu. Posebno veliku vrijednost za praćenje razvoja industrije ima arhivska građa Arhiva Jugoslavije u Beogradu, i to iz Fonda Centrale industrijskih korporacija i Fonda Ministarstva trgovine i industrije. Iz Diplomatskog arhiva Državnog sekretarijata za inostrane poslove upotrijebljena je arhivska građa ekonomskog karaktera iz Fonda Konzularno-privrednog odeljenja. U Historijskom arhivu grada Zagreba poslužili su materijali Zemaljske uprave narodnih dobara iz 1945. godine.

NEKE TERMINOLOŠKE I METODOLOŠKE NAPOMENE

U pisanju ovog rada zapazila sam da se u različitim izvorima na više načina definira industrija. Jednaki se problem pojavio i pri pokušaju razgraničenja industrije i obrta, a zatim u načinu podjele industrije i u definiranju prostora na kojemu istražujem tekstilnu industriju.

a) Normativno i statističko definiranje industrije

Definicija industrijskog poduzeća u bivšoj Jugoslaviji bila je dana Zakonom o radnjama od 5. novembra 1931. godine. U čl. 32 st. 1. »Kao industrijske (fabričke) radnje u smislu ovog Zakona smatrat će se s obzirom na način proizvodnje preduzeća koja izrađuju, prerađuju, doraduju ili obrađuju proizvode u radionicama ili na stalnom mestu primenom podele rada i uposljuju veći broj radnika, a rad redovito vrše uz upotrebu motorne snage i proizvode proizvode za stovarište ili po porudžbini u većem obimu. U slučaju sumnje da li se u ovakvim preduzećima radi o tvorničkom načinu rada odlučuje nakon saslušanja zainteresiranih nadležnih komora sam ban.«³ Upravne vlasti nisu imale pojedinačnih kriterija za odre-

³ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 262, 9. XI 1931.

divanje što treba smatrati industrijskim poduzećem. Zbog toga često nije ovisilo o objektivnim okolnostima, već o osnivaču radnje, hoće li ona biti uvedena u industrijski ili obrtnički registar radnji.

Ministarstvo trgovine i industrije u Beogradu, Odjeljenje za industriju i zanatstvo, formiralo je 1936. godine statistiku industrije na osnovi materijala koje je 1933. godine prikupila Inspekcija zemaljske obrane.⁴ Inspekcija se prilikom prikupljanja podataka nije oslonila samo na registre industrijskih radnji koje su vodile opće upravne vlasti, već je nastojala snimiti faktično stanje industrije u zemlji. Zbog toga su uz industrijska poduzeća popisane i veće obrtničke radnje. Statistička služba Ministarstva trgovine i industrije propisala je vlastitu definiciju industrije u Uputstvu za prikupljanje statističkih podataka o industriji od 29. VIII 1938. godine. Prema čl. 2. Uputstva »pod tvornicom se podrazumeva tehničko postrojenje sposobno da proizvodi jedan ili više tehnološki srodnih proizvoda koji prema našim ekonomskim prilikama mogu biti predmet samostalne industrijske proizvodnje«.⁵

Ona je točnije precizirana kriterijima koje je izradila Statistička služba Ministarstva trgovine i industrije za pojedine vrste tvornica i njihovom klasifikacijom. Za pojedine grupe tvornica bili su razrađeni kriteriji za razgraničenje između industrijskih i njima srodnih poduzeća, naročito obrtničkih. Za to razgraničenje bilo je 18 kriterija. Na osnovi statističke definicije industrijske radnje (tvornice), kriterija i klasifikacije, iz zbirke dosjea koji su bili prikupljeni za oko 6500 radnji bilo je odabrano 4257 dosjea (tvornica) sa 2940 radnji (firmi), čiji su podaci obrađeni u Statistici industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća (Beograd 1941).⁶

Razgraničenje tekstilne industrije bilo je provedeno na osnovi prvog kriterija, osim kod kudjeljara kod kojih se primjenjivao šesnaesti. Dakle, razgraničenje je bilo provedeno na osnovi čl. 32/1 Zakona o radnjama od 5. studenog 1931. godine. Međutim, kudjeljare su se smatrale industrijskim poduzećima ako su raspolagale strojevima za prerađu biljnog vlakna i ako su pri proizvodnji upotrebljavale pogonsku snagu od najmanje 10 KS. Nepostojanje bolje definicije o industriji u bivšoj Jugoslaviji izaziva teškoće u znanstvenom radu, pa i pri upotrebi statističkih podataka jer nije sigurno da industrija nije zahvaćena preširoko ili preusko.

b) Razgraničenje između industrije i obrta

Zakon o radnjama nije dao definiciju obrta, ali je označio što se smatra kućnom industrijom, a što industrijskom radnjom. Zakonska definicija in-

⁴ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih poduzeća, Beograd 1941, 7.

⁵ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 182, 13. VIII 1938.

⁶ Podaci su prikupljeni u toku 1934. i 1935. godine. Oko sredine 1936. godine bilo je predano Ministarstvu trgovine i industrije u Beogradu oko 4500 dosjea. Osim toga, bilo je prikupljeno do 1938. godine još 2000 dosjea te je bio formiran industrijski katastar. Potkraj 1938. godine Inspekcija zemaljske obrane prenijela je na Ministarstvo trgovine i industrije i prikupljanje statističkih podataka o industriji. Ti se materijali danas nalaze u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

dustrije davala je malo elemenata po kojima se industrija mogla razlikovati od obrta. U čl. 23 Zakona o radnjama od 5. studenog 1931. godine bilo je utvrđeno 88 grupa djelatnosti koje su se smatrale obrtničkim, ali nije isključena mogućnost da se ti poslovi mogu obavljati i na industrijski način. Za privredne komore i udruženja industrijalaca u bivšoj Jugoslaviji postojale su teškoće praktične naravi zbog nejasnoće što se ima smatrati obrtničkom radnjom a što industrijskim poduzećem. Kod nas, a i u drugim zemljama, kriterij za razgraničenje bio je broj radnika i pogonska snaga.⁷

Neko drugo bolje razgraničenje između industrije i obrta u bivšoj Jugoslaviji nije postojalo, ali je praksa u tom pogledu stvorila nekoliko kriterija prema kojima se ocjenjivalo je li riječ o obrtničkoj radnji ili nije. Naime, granicu između industrije i obrta bilo je teško odrediti, jer su prijelazi često bili neprimjetni. To su bili tzv. granični slučajevi, poznati kao »industrijske radnje u zanatskom obimu« ili »zanatske radnje industrijskog karaktera«. Zbog toga je pri vođenju registara radnji i pri statističkoj obradi podataka postojala opasnost da, ako se granica povuče bliže obrtu, industrija obuhvati odviše, odnosno, u obratnom slučaju, da obrt obuhvati i dio industrije.

Obrt je bio upućen na primjenu ručnog rada uz ograničenu upotrebu stroja i to kao pomoćnog sredstva. Proizvodnja se u obrtničkim radnjama najčešće obavljala po narudžbi, a samo rjeđe za tržište. Dakle, razlika između industrije i obrta pretežno je razlika »kvantitete«: veća upotreba strojeva, veći broj zaposlenih radnika, veća proizvodnja, šire tržište itd. Osim kvantitativnih postojala je i »kvalitativna« razlika između industrije i obrta, koja je potjecala od društvenog karaktera tih privrednih grana. Industrija je u kapitalizmu, kao glavna forma proizvodnje, nosila obilježje tadašnjeg vladajućeg sistema proizvodnje, tj. kapitalističkog, dok je obrt zadržao oblik sitne robne proizvodnje.⁸

c) Podjele industrije

Industrijska djelatnost, kao posebna oblast materijalne proizvodnje, ima svoja specifična obilježja. Unutar industrijske djelatnosti razabiru se razne grupe srodnih djelatnosti. Industrija se grupira na osnovi različitih obilježja. Prema vrstama sirovina, koje je industrija preradivala, ili prema finalnim proizvodima što ih je proizvodila, industrija u bivšoj Jugoslaviji bila je podijeljena na grane, vrste i podvrste. Tako je npr. Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, podijelila industriju na 12 grana, koje su se dalje dijelile na vrste i podvrste. Tekstilna industrija bila je podijeljena na 8 vrsta i 43 podvrste. Bile su ove vrste tekstilne industrije: industrija prerade sirovih vlakana, predionice, tkaonice, trikotaže, konfekcije, tvornice specijalnih izrada, tvornice vreća i užarije, priprema i završavanje tekstila.⁹

⁷ M. Mirković, *Zanatska politika*, Beograd 1934, 12–15.

⁸ D. Mišić, *Ekonomika industrije FNRJ*, Beograd 1957, 15.

⁹ Statistika industrije, op. cit., 157, 163.

d) Definiranje prostora istraživanja

Podaci o razvoju tekstilne industrije navedeni u ovom radu ne odgovaraju današnjem geopolitičkom području SR Hrvatske, jer je u međuratnom razdoblju postojala drugačija administrativno-teritorijalna podjela zemlje i način grupiranja statističkih podataka. Podaci se odnose na tadašnje područje Savske i Primorske banovine,¹⁰ odnosno kasnije na područje Banovine Hrvatske. Nastojali smo u radu uvijek točno označiti teritorij na koji se odnose ovi podaci. Često smo se koristili i podacima za cijelu zemlju u nedostatku onih za područje Hrvatske, ukoliko su upućivali na razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj. Svaki put smo na to upozorili.

Savska i Primorska banovina bile su osnovane na početku 1929. godine, Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 3. oktobra 1929 (Narodne novine br. 231, 7. X 1929). Država je prije toga bila podijeljena na oblasti, a tada na devet banovina. Podjela zemlje na 33 oblasti faktično nije nikada stupila u život, iako od 1927. do 1929. godine djeluju oblasni organi — oblasne skupštine s velikim županima.

Banovine su bile pokušaj da se stvore veća administrativna područja sposobna za samostalan privredni život, pod kontrolom centralne državne vlasti. Na području današnje Hrvatske formirane su (Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja od 3. X 1929. i prema Uredbi o promjenama područja kotara i općina 4. XI 1929. godine) Savska i Primorska banovina. Savska banovina obuhvaćala je bivšu Hrvatsku i Slavoniju (bez Srijema), a Primorska područje Dalmacije, izuzev krajeva koji su se nalazili pod Italijom. Međutim, vrlo se brzo pokazala potreba za korekcijom granica, pa su već potkraj 1929. godine Pag i Rab bili izdvojeni iz Primorske banovine i dani Savskoj. Također su od Primorske banovine izdvojeni neki teritoriji koji su dani Vrbaskoj banovini.¹¹ Međutim, do većih teritorijalnih promjena došlo je tek 1931. godine, kad je na istočnom dijelu bilo Savskoj banovini dodano područje kotara Vukovara, Vinkovaca i Županje, koji su prije pripadali Srijemu. U sastav Savske banovine na zapadu ušao je Čabar, a oduzet joj je Črnomelj koji je pripojen Dravskoj banovini.¹² Dakle, tek nakon te ispravke banovinskih granica područje Savske banovine bilo je prema svojem opsegu približno slično s područjem Hrvatske i Slavonije iz 1918. godine, to više što je izdvajanje područja Srijema bilo nadoknađeno pripajanjem Međimurja. No, i unatoč velikoj sličnosti spomenuta područja se ne mogu poistovjetiti.

Savska banovina prostirala se na 38.949,86 km² i obuhvaćala je 15,84% čitavog državnog teritorija, a Primorska na 19.613,91 km² imala je 7,98% državnog teritorija. Savska banovina imala je 1937. godine 2.704.383 stanovnika, što je činilo 19,41% ukupnog jugoslavenskog stanovništva,

¹⁰ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 233, 5. X 1929; Narodne novine, br. 231, 7. X 1929.

¹¹ Uredba o promjenama područja srezova i opština usled određenih banovinskih granica, Narodne novine, br. 265, 16. XI 1929.

¹² Zakon od 28. X 1931. o izmjenama i dopunama u Zakonu o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, Službene novine, 2. XI 1931.

a Primorska je banovina imala 1938. godine 901.660 ili 6,47% ukupnog stanovništva u zemlji.¹³

Banovina Hrvatska proglašena je 26. kolovoza 1939. godine (Uredba o banovini Hrvatskoj — Službene novine, br. 194, 26. VIII 1939. i Narodne novine, br. 196, 30. VIII 1939). Banovina Hrvatska obuhvaćala je teritorij prijašnje Savske i Primorske banovine, kao i kotare Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Površina Banovine Hrvatske bila je 65.455,99 km² ili 26,44% državnog teritorija, a imala je 4.024.601 stanovnika, što je bilo 28,88% ukupnog stanovništva u zemlji.¹⁴ Nekoliko administrativno-teritorijalnih podjela u Hrvatskoj između dva rata otežale su uspoređivanje nekih serija statističkih podataka o tekstilnoj industriji. To nas je navelo mjestimično do uzdržanih zaključaka.

OPĆI DIO

TEKSTILNA INDUSTRIJA U HRVATSKOJ — PROIZVODNI FAKTORI

Objašnjavajući temelje tekstilne industrije u Hrvatskoj, pažnju smo usredotočili samo na četiri pitanja: kako se ta industrija snabdijevala sirovinama, gdje je bila locirana, kakvim je kapitalima raspolagala i kakva joj je bila radna snaga. Ostala pitanja djelomično su spomenuta.

TEKSTILNA INDUSTRIJA I IZVORI SIROVINA

Domaća tekstilna industrija prerađivala je i upotrebljavala pretežno šest vrsta sirovina: vunu, pamuk, kudjelju, lan, jutu i svilu. Te su sirovine bile do prvoga svjetskog rata poljoprivrednog porijekla, a kasnije su se počela koristiti umjetna vlakna. U to doba u našoj zemlji nije bila razvijena proizvodnja umjetnih vlakana. Samo neke od tih sirovina, kao što su kudjelja, lan i prirodna svila, proizvodile su se u dovoljnim količinama za podmirenje unutrašnjih potreba i niske potrošnje. Proizvodnja kudjelje bila je veća te se izvozila i u inozemstvo.

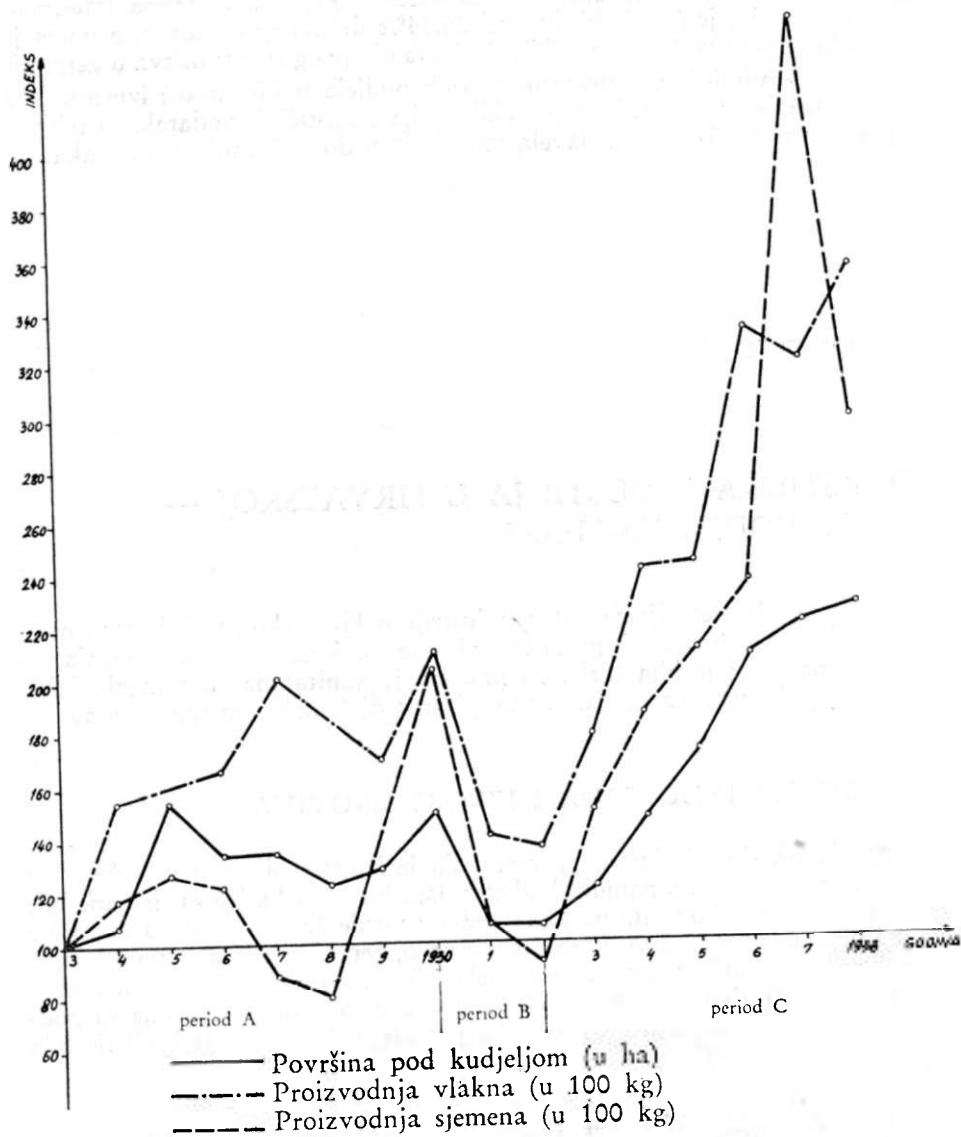
¹³ Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine, Zagreb 1937, III; Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine, Zagreb 1938, III.

¹⁴ F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knj. II, Zagreb 1961; Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. kolovoza 1940, Zagreb 1940, 7.

Grafikon 1

POVRŠINE POD KUDJELJOM, PROIZVODNJA VLAKNA I SJEMENA OD 1923. DO 1938. GODINE

(1923 = 100)

Izvor: Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije za međuratno razdoblje.

U grafikonu 1 prikazujemo kretanje površina pod kudjeljom, kudjeljnim vlaknima i sjemenom u Jugoslaviji od 1923. do 1938.

Juta zahtijeva posebne klimatske uvjete, pa se zbog toga uvozila.

Međutim, i nekih drugih sirovina nedostajalo je u zemlji, pa su se i one morale uvoziti. Stoga ne čudi što se za tekstilnu industriju uvozilo 95% utrošenog pamuka, 60% pamučnog prediva, 60% vune, 100% boja i ostalih različitih kemikalija za apreturu tkanina.¹⁵

a) Kudjelja

U svjetskoj proizvodnji kudjelje Jugoslavija je zauzimala treće mjesto, i to odmah iza SSSR-a i Italije, a kao izvoznik te sirovine nalazila se na drugom mjestu evropskih zemalja.¹⁶

Proizvodnja kudjelje kod nas je u međuratnom razdoblju nakon krize pokazivala najveću stabilnost.

U grafikonu 1 razabiru se tri okvirna razdoblja kudjelje, vlakna i sjemena. U prvom razdoblju: a) do 1930. opaža se oživljavanje proizvodnje tih dobara; b) kriza 1930–1932. pokazuje relativan pad tih dobara, da bi nakon toga u trećem razdoblju: c) od 1933. došlo do ekspanzije sva tri promatrana proizvoda. Izabrana 1923. god. predstavlja zapravo godinu stanja za tečenog nakon 1918.

Površine pod kudjeljom od 1923. godine, sa 25.498 hektara i proizvodnjom od 156.055 kvintala, rastu, te su 1938. godine dosegle 57.836 hektara sa proizvodnjom od 553.994 kvintala vlakana.

Kudjelja se proizvodila u svim dijelovima zemlje, ali je najveći dio proizvodnje otpadao na Vojvodinu,¹⁷ Slavoniju i na krajeve oko Leskovca u Srbiji. Hrvatska (Savska banovina) je u proizvodnji kudjelje bila na drugom mjestu, tj. iza Vojvodine. Godine 1933. npr. ukupna površina pod kudjeljom bila je 30.775 hektara, a na Savsku banovinu otpadalo je 6124 hektara ili 19,89%. Površina pod tom industrijskom biljkom bila je u Primorskoj banovini neznatna, pa nije imala nikakvu ulogu kao sirovina za tvorničku preradu.¹⁸ Proizvodnja kudjeljnog vlakna porasla je od 4475 tona 1921/23. na 9175 tona u 1935/39. godine.¹⁹

Kudjelja se dijelom upotrebljavala i u kućnoj radinosti, zbog velikog auto-konzuma odjeće u seoskim gospodarstvima. Međutim najveći dio proizvodnje bio je namijenjen tvorničkoj preradi. Ostatak se izvezio. Tako je npr. izvoz kudjelje bio 1937. godine 24.322 tone, što je bilo 48,72% proizvodnje te godine.²⁰

¹⁵ D. Mišić, op. cit., 39.

¹⁶ M. Mirković, Agrarna politika, Beograd 1940, 8; J. Lakatoš, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd-a, Zagreb 1929, gl. II, 15.

¹⁷ T. Avramović, Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata, Novi Sad 1965, 172.

¹⁸ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1933, Beograd 1935, 85.

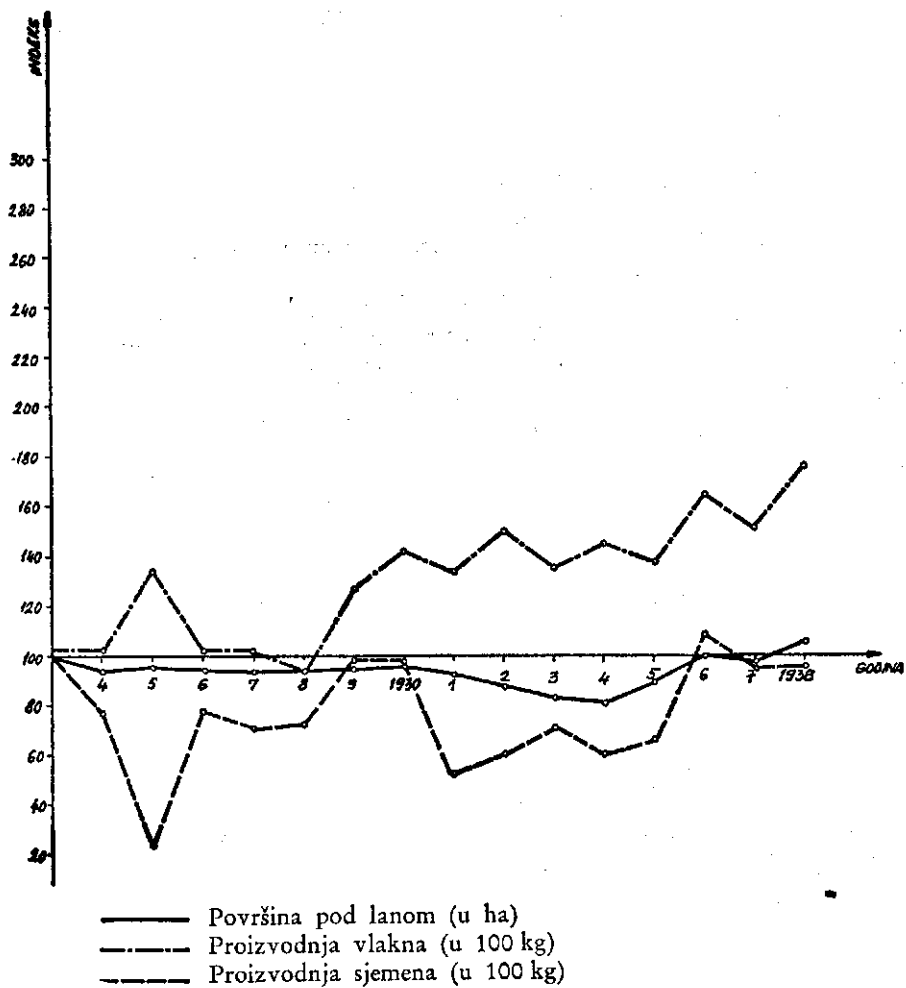
¹⁹ V. Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Zagreb 1959, 58–59.

²⁰ Statistika spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije za 1937. godinu, Beograd 1938, XX–XXI.

Grafikon 2

POVRŠINE POD LANOM, PROIZVODNJA VLAKNA I SJEMENA
OD 1923. DO 1938. GODINE

(1923 = 100)

Izvor: Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije za međuratno razdoblje.

b) Lan

Ta se biljka gajila slično kao i kudjelja, prvenstveno za potrebe seoskog kućanstva. Lan je u tekstilnoj industriji manje značio od kudjelje. Bio je izrazita biljka domaće prerade, a samo se manji dio preradivao tvornički. U Hrvatskoj se od 1936. godine nadalje nastojalo seljaštvo snabdjeti jeftinim i jednostavnim tkalačkim razbojima i predilicama, koje su bile vlasništvo općina. Takva politika prema selu povećala je autarhiju seoskih gospodarstava.²¹

Grubu sliku kretanja lana dajemo u grafikonu 2. Od prvoga svjetskog rata proizvodnja lana stagnira i opada. Kod sjemena je ovaj trend izrazitiji. Ali vlakna su u porastu.

Površine pod lanom u prikazanom periodu zabilježile su neznan porast. Od 1923. godine one rastu od 13.753 hektara i proizvodnje vlakana od 73.090 kvintala, te su 1938. godine dosegle 14.356 hektara s proizvodnjom od 129.172 kvintala vlakana. Proizvodnja vlakana porasla je nešto i u vrijeme ekonomske krize (1930—1934. godine). Seljaci nisu imali novca za kupnju odjeće. Isto su tako radi pripremanja za rat cijene tog industrijskog biljci rasle, što je povećalo proizvodnju. Površina zasijana lanom bila je 1940. godine 14.400 hektara, a na Banovinu Hrvatsku otpadalo je od toga 1/3.²² Na području Hrvatske (Savske banovine) bilo je 1933. godine zasijano lanom 5114 hektara ili 45,23% cjelokupne zasijane površine. Proizvodnja vlakana te je godine bila 4.728.900 kg ili 47,63% cjelokupne proizvodnje u zemlji. Proizvodnja lana u Primorskoj banovini bila je neznatna, 1933. godine svega 0,75% cjelokupne proizvodnje u zemlji.²³ Najvažniji u proizvodnji bili su tadašnji kotari: Karlovac, Vrginmost, Vojnić, Slunj i Našice.

c) Pamuk

U zemlji su se proizvodile neznatne količine pamuka. Kultura pamuka proširila se uglavnom u Makedoniji, koja je za to imala najpovoljnije prirodne uvjete.

U grafikonu 3. lijepo se vidi eksponencijalni rast prinosa pamuka i površina pod njim. Ali od 1936. nešto opada proizvodnost po jedinici površine jer se površine više šire od prinosa.

Proizvodnja pamuka oscilirala je. U godinama poslije prvoga svjetskog rata bila je zasijana mala površina tom industrijskom biljkom. Godine 1921. bilo je zasijano samo 710 hektara. Zasijana površina se povećala 1929. godine na 1003 hektara da bi ponovo, u vrijeme ekonomske krize 1931. i 1932. godine, bila smanjena. Proizvodnja pamuka povećava se nakon donošenja Uredbe o otkupu domaćeg pamuka 1936. godine, a naročito u godinama uoči drugoga svjetskog rata radi pripremanja za rat. Površine pod pamukom bile su 1938. godine 5481 hektar s proizvodnjom od 1.238.600 kg.

²¹ M. Mirković, Agrarna politika, op. cit. 8—9.

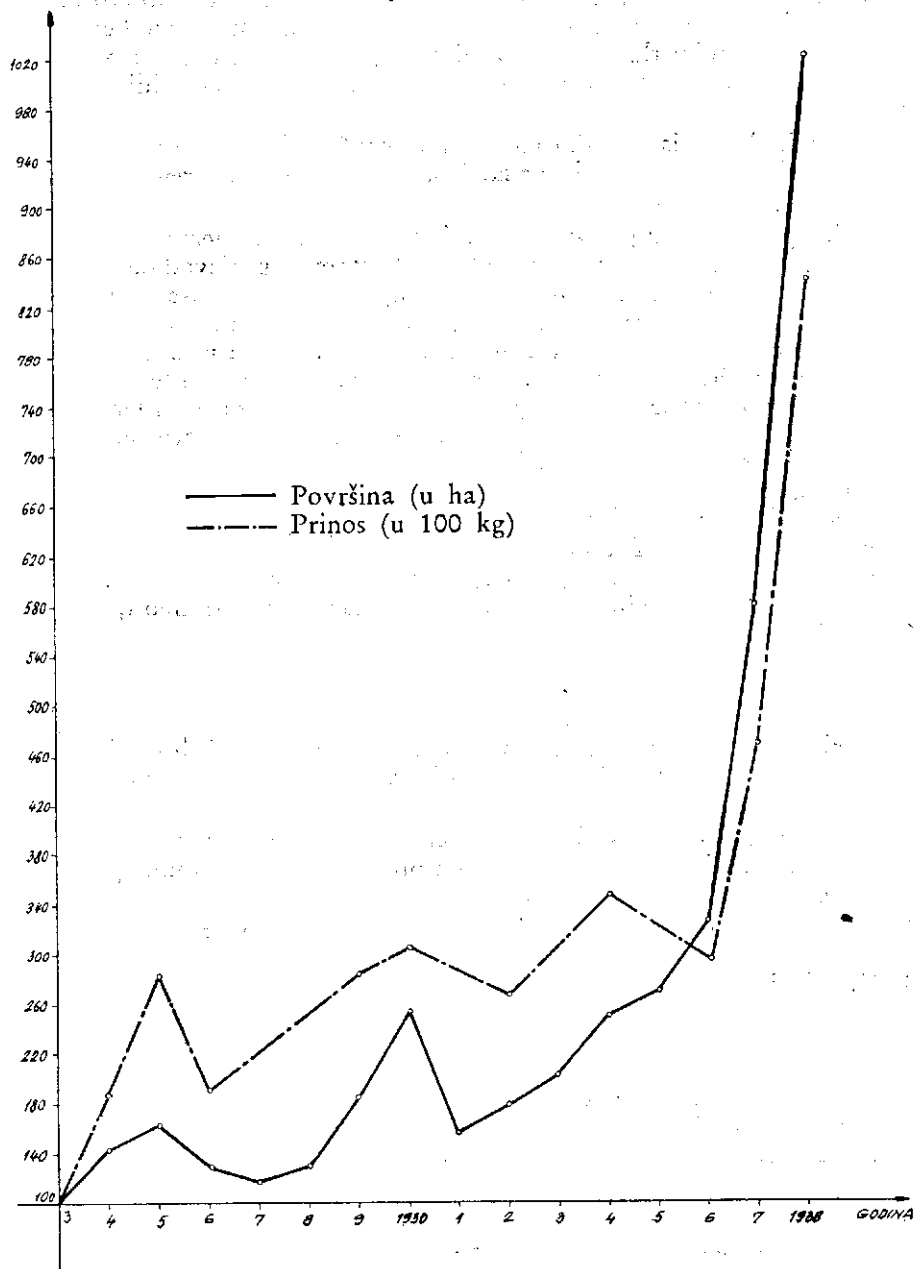
²² Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 3, mart-april 1940.

²³ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1933, op. cit., 84.

Grafikon 3

KRETANJE ZASIJANIH POVRŠINA PAMUKOM I PROIZVODNJA
OD 1923. DO 1938. GODINE

(1923 = 100)

Izvor: Statistički godišnjaci Kraljevine Jugoslavije za međuratno razdoblje.

Ali iz grafikona 3 vidimo da nije oscilirala samo površina pod pamukom, već je oscilirao i prinos. Prinos domaćeg pamuka znatno je zaostajao za onim iz zemalja iz kojih smo ga uvozili. Na smanjenje prinosa utjecali su uz ostalo i klimatski uzroci. Domaći pamuk nije bio kvalitetan, pa se uglavnom upotrebljavao za potrebe tamošnjeg stanovništva, a samo manji dio bio je namijenjen prodaji. Radi poticanja proizvodnje pamuka bila je donesena Uredba o otkupu domaćeg pamuka br. 66175/II od 9. rujna 1936. godine (Službene novine Kr. Jugoslavije br. 240 od 17. X 1936) na temelju koje su cijene pamuka mogle biti veće i do 50% od prosječne cijene pamuka na svjetskom tržištu. Domaća proizvodnja pamuka uoči drugoga svjetskog rata, i uz spomenute beneficije proizvođačima, bila je tako niska da je podmirivala samo 2,5% potrošnje pamuka u svim njegovim oblicima.²⁴ Predratna potreba zemlje u pamuku i pamučnim proizvodima bila je godišnje prosječno 3700 vagona. Pamuk i pamučni proizvodi činili su više od polovice cjelokupnog tekstilnog uvoza.²⁵

d) Ostali izvori

aa) Sirovine animalnog porijekla (vuna)

Vuna se zajedno s pamukom ubrajala u red najvažnijih tekstilnih sirovina. Iako je od 20 milijuna grla sitne stoke prije rata otpadalo više od polovice na ovce, domaća proizvodnja vune nije mogla podmiriti ni polovicu domaćih potreba vune i vunениh proizvoda. Pokrivala je samo 10% potreba industrije, i to na bazi predratne niske potrošnje vune i vunениh proizvoda.

Uzroke tome treba tražiti ponajprije u slaboj razvijenosti ovčarstva. Jugoslavija je 1939. godine na 1000 stanovnika imala 677 ovaca; Bugarska 1756; Turska 1062, a Rumunjska 774. Na jedan kvadratni kilometar bilo je kod nas 30 ovaca; u Bugarskoj 87; u Engleskoj 80.²⁶

Tendencije u kretanju ovčarstva u periodu između dva svjetska rata prikazuju nam podaci u tabeli br. 1 (na str. 118)).

U razdoblju od 18 godina prosječni broj ovaca bio je godišnje 8,386.111. Nakon godina krize broj je bio iznad toga prosjeka.

Carinska je politika neko vrijeme opterećivala carinom izvoz ovčje vune. Ukidanje carine na izvoz vune 1931. godine povoljno je utjecalo na napredak ovčarstva. Od tada se broj ovaca kreće iznad 8 milijuna grla.²⁷

U Hrvatskoj je bilo 1921. godine 1,256.743 ovce ili 17,94% ukupnog fonda ovaca u zemlji. Broj ovaca se 1931. godine povećao na 1,538.400 ili na 18,25% ukupnog broja fonda ovaca.²⁸

²⁴ D. Mišić, op. cit., 86–87; *Jugoslavenski Lloyd*, 19. VII 1928; 3. IX 1936; *Ekonomist*, 7–8, juli–august, 1936, 327–334.

²⁵ Arhiv Jugoslavije Beograd, Fond Centrale industrijskih korporacija (dalje: AJ, Fond CIK) 76 fasc. 55–95–96.

²⁶ D. Mišić, op. cit., 37; 359.

²⁷ M. Mirković, *Agrarna politika*, op. cit., 11.

²⁸ V. Stipetić, op. cit., 78–83.

Tabela 1.

RAZVOJ OVČARSTVA U JUGOSLAVIJI OD 1921. DO 1938. GODINE

Godina	Broj ovaca	Godina	Broj ovaca
1921.*	7,002.124	1930.	7,953.139
1922.	8,461.504	1931.	8,425.634
1923.	7,639.257	1932.	8,510.441
1924.	7,618.708	1933.	8,600.418
1925.	7,906.808	1934.	8,867.685
1926.	7,932.845	1935.	9,211.101
1927.	7,735.915	1936.	9,569.338
1928.	7,722.247	1937.	9,908.638
1929.	7,735.957	1938.	10,137.357

* Brojno stanje ovaca 1921. godine dano je na osnovi popisa, a za ostale godine prema procjeni državne statistike.

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1929. Beograd 1932, str. 156–157; isto, 1933, Beograd 1935, str. 92–94; isto, 1937, Beograd 1938, str. 129; isto, 1938–1939, Beograd 1939, str. 181.

U zemlji se proizvodilo 16–20,000.000 kg neoprane vune. Samo neznatan dio domaće vune koristio se za industrijsku proizvodnju, a izvoz je također bio neznatan. Uzroke treba tražiti u prvom redu u lošoj kvaliteti vune a potom u autokonzumu.

Postojala je obveza da se domaća vuna koristi djelomično i u proizvodnji vojničkog sukna. Propisano je da u vojničkom suknu mora biti 29% domaće vune.

bb) Sirovinski supstituti

Domaća je tekstilna industrija sve do prvoga svjetskog rata upotrebljavala sirovine koje su bile isključivo poljoprivrednog porijekla. U prvom svjetskom ratu je npr. u zemljama centralne Evrope došlo, u proizvodnji odjeće, do zamjenjivanja vune i pamuka nekim drugim biljnim vlaknima slabije kvalitete.

Poslije prvoga svjetskog rata počela je proizvodnja surogata za pamuk, vunu i ostala vlakna. Tridesetih godina ovog stoljeća prešlo se na proizvodnju umjetnih vlakana od mineralnih sirovina.²⁹

U bivšoj Jugoslaviji nije postojala proizvodnja umjetnih vlakana, pa su se morala uvoziti. Na bazi supstituta razvila se brzo kod nas osobito pre-

²⁹ M. Mirković, Industrijska politika, Beograd 1936, 172–173; D. Mišić, op. cit., 86; S. Ryznar, Tehnologija sa poznavanjem robe II (skripta), Zagreb 1949, 191–201; Isti, Tehnologija sa poznavanjem robe II, Zagreb 1960, 194–203; Isti, Tehnologija sa poznavanjem robe, živežne namirnice, alkohol, drvo, celuloza, tekstil, plastične mase, koža, Zagreb 1962, 216–224.

rada umjetne svile. Sirovinski supstituti dobivaju značajnu ulogu kao sirovina naše tekstilne industrije u godinama uoči drugoga svjetskog rata. Zbog nedostatka sirovina naša se tekstilna industrija već 1939. godine preorijentirala na primjenu umjetnih vlakana u većem dijelu svoje proizvodnje.

LOKACIJA TEKSTILNE INDUSTRIJE

Pod lokacijom industrije razumijevamo njezinu geografsku rasprostranjenost, tj. vezanost za određeno područje ili mjesto.³⁰

a) Sirovinski i energetske izvori

Među najznačajnijim faktorima lokacije industrije navode se sirovinski i energetske izvori. Proizvodnja tekstilne industrije (osim kudjeljara) nije bila toliko vezana za mjesto odnosno sjedište sirovina, da bi bili odlučni pri izboru njezine lokacije. Pri razmještanju tekstilne industrije često su prevladavali drugi faktori lokacije, npr. blizina tržišta, raspoloživa radna snaga, prometne mogućnosti kao i drugi manje važni razlozi. Mada tadašnja tekstilna industrija i nije bila vezana za sirovinske izvore, ne znači da se o tom faktoru nije vodilo računa. Kod lokacije tekstilne industrije bilo je kombinacija. Tekstilni proizvođači bili su prilično slobodni u odabiranju lokacije svojih poduzeća, kod kudjeljara to nije bio slučaj, jer su one bile prilično ovisne o lokaciji sirovina. Kod kudjeljara je sirovinski izvor bio odlučan faktor u lokaciji, pa ćemo ih naći u centrima proizvodnje kudjelje (Slavonija). Kudjeljare je ekonomičnost proizvodnje upućivala da se smjeste u blizini sirovina. Osim toga, prerađeni proizvodi u kudjeljarama manje su bili teški od sirovine, a više su bili vrijedni i mogli su se prevoziti i na veće udaljenosti.³¹

Bilo je slučajeva da tekstilna industrija i nije bila isključivo vezana za energetske izvore, jer se električna energija može prenositi na prilične udaljenosti. Neka tekstilna poduzeća iskoristavala su vodenu snagu rijeka (npr. Pamučna industrija u Dugoj Resi, Vukovarska kudjeljara i druge).

b) Tržišta

Osim sirovinskih i energetskih izvora, kao daljnji faktor u lokaciji navela bih i tržišta.

Proizvodi domaće tekstilne industrije bili su upućeni pretežnim dijelom na unutrašnje tržište, a samo se manji dio izvezio. Drugačije je kod kudjeljara. One su pretežno radile za izvoz, ali su zato kudjeljare zavisile od stanja na unutrašnjem i na svjetskom tržištu. U to doba tržište je odlučivalo o osnivanju i poslovanju tekstilnih poduzeća.

Potrošnja tekstilnih proizvoda zavisila je od broja i strukture stanovništva. Prema popisu 1921. godine bilo je na području predratnog teritorija Jugoslavije 12,473.000 stanovnika. Broj stanovnika povećao se do posljed-

³⁰ M. Mirković, *Industrijska politika*, op. cit., 173.

³¹ M. Mirković, *Industrijska politika*, op. cit., 176–179; D. Mišić, op. cit., 144–146.

njeg popisa 1931. godine na 14,457.000. Nakon toga više nije bilo popisa stanovništva.

Prema podacima Statističkog godišnjaka Kraljevine Jugoslavije 1938–1939. preračunano je stanovništvo u Jugoslaviji oko sredine 1938. godine na 15,384.000 stanovnika. Međutim, prema procjeni I. Vinskog brojalo je stanovništvo predratne Jugoslavije oko sredine 1938. godine 15,264.000 osoba.

Pretežan dio stanovništva ili 59,2% sačinjavali su srednji slojevi, a proletarijat 34,6%. Buržoazija je činila samo 5,3% ukupnog stanovništva Jugoslavije 1938. godine; 76% stanovništva pretežno je živjelo od poljoprivrede. Takvo je stanje utjecalo na potrošnju.

U ukupnim prihodima svega stanovništva u 1938. godini, proletarijat je sudjelovao sa 18%, srednji slojevi sa 56% i buržoazije sa 26%. Ti se podaci mogu smatrati indikatorima kupovne snage pojedinih društvenih klasa i užih skupina stanovnika. Prosječna zarada bila je 1928. godine 8991 dinar. Nivo zarada proletarijata bio je za 53% niži u odnosu na prosječnu zaradu aktivnog stanovništva, dok je nivo zarada srednjih slojeva bio za 2% viši, a onaj buržoazije za 564%. Nivo zarada u poljoprivredi zaostajao je za onim u izvanpoljoprivrednim djelatnostima. Godine 1938. imalo je 58,08% cjelokupnog stanovništva Jugoslavije prosječnu zaradu koja nije bila dovoljna za pokriće minimalnih troškova života, što su te godine npr. za neoženjenog radnika bili 8340 dinara, a kod četvoročlane radničke obitelji 21.312 dinara godišnje.³²

U periodu između dva svjetska rata veliki broj radnika imao je zaradu kojom nije mogao podmiriti normalne troškove života. U razdoblju 1919–1939. godine radnik samac trošio je na hranu 33–38% a onaj s obitelji 39–44%. Oba su trošila na odijelo i obuću 21–25% svoje zarade. Prvi je trošio na stan 20–25%, a drugi 15–19%. Troškovi rasvjete i ogrjeva bili su kod prvog 10–12%, a kod drugog 7–9%. Kod odijevanja u obzir je bilo uzeto samo ono najminimalnije. Svega se petina radnikovih troškova odnosila na odijelo, pa je i bio loše odjeven.³³ U vrijeme ekonomske krize bile su oborene cijene odjeći i obući u čemu su znatnu ulogu imali »Tivar« i »Bata« čiji su proizvodi bili mnogo jeftiniji od zanatskih. Najjeftinije odijevanje bilo je 1935. godine, nakon čega je ponovo došlo do porasta cijena odijelu i obući.

Kod svih grupa na prvom su mjestu bili troškovi za hranu, do 44,1%. Engelov zakon pokazao je svoje djelovanje tek kod činovnika. Na drugom mjestu nalazili su se kod nekvalificiranih radnika troškovi za odijelo i obuću, a kod daljnje dvije grupe radnika bili su to troškovi za stan, a za odijelo i obuću tek na trećem mjestu. Ali zato troškovi za stan zavise od porasta dohotka (od 16,0% do 31,3%).

Prema tome, opće karakteristike unutrašnjeg tržišta bile su: ono je bilo prostorno maleno, s malo gradskih potrošnih centara i sa seljacima koji

³² Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938–1939, Beograd 1939, 111; I. Vinski, Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938, Zagreb 1970, 10–15, 47, 53, 119. – Razlika od 0,8% može se objasniti različitim postupkom procjene.

³³ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) Zagreb 1977 (disertacija), 750, 765, 767.

Tabela 2.

MJESEČNI TROŠKOVI ŽIVOTA TRIJU RAZLIČITIH GRUPA ČETVOROČLANIH
OBITELJI U KOLOVOZU 1939. GODINE

Stavke izdataka	Nekvalificirani radnik		Kvalificirani radnik		Privatni činovnik i trgovački pomoćnik	
	u d	u %	u d	u %	u d	u %
Hrana	778	43,8	1.047	44,1	1.174	36,8
Odiijelo i obuća	396	22,3	419	17,6	425	13,3
Stan	284	16,0	500	21,0	1.000	31,3
Ogrjev i rasvjeta	156	0,09	194	0,08	304	0,10
Razno	161	0,09	216	0,09	290	0,09
Ukupni izdaci	1.775		2.376		3.193	

Izvor: *Index* 1940, str. 20.

uopće niz godina nisu imali kupovnu snagu značajnu za industriju; većina stanovništva nije imala dovoljno novca ni za pokriće svakodnevnih primarnih životnih potreba. Živjelo se bijedno. Podrobnije vidi iz rasprave prof. Bićanića, *Kako živi narod* (Zagreb 1939).

Unutrašnje tržište bilo je ograničeno i samo relativno stabilno. Umjesto 15 milijuna bilo je samo 4—5 milijuna potrošača. Procent stanovništva zaposlen u poljoprivredi bio je visok, uz njegov jak autokonzum. Seljaštvo je proizvodilo malo, nije imalo tržišnih viškova od prinosa svoga gospodarstva, malo je prodavalo, pa je bilo i slabi potrošač industrijskih proizvoda i preradevina. Oko 3/4 stanovništva ograničilo je svoju potrošnju, osim onoga što je samo proizvodilo, samo na kupovinu najnužnijih proizvoda (petrolej, šibice, duhan i na jeftinu, pretežno tvorničku obuću). Oko 80% stanovništva odijevalo se odjećom proizvedenom u vlastitom gospodarstvu. Međutim i potrošnja preostalih stanovnika nije bila visoka. Potrošnja tekstilnih proizvoda u predratnoj Jugoslaviji bila je niža nego u nekim drugim zemljama, što vidimo iz tabele br. 3 (na str. 122).

Tekstilnoj je industriji bilo sigurno domaće tržište, zahvaljujući carinskoj tarifi na uvoz tekstilnih proizvoda. Ona je osim toga imala i državne nabavke (platno, pokrivači, čoha i sl.). Razvoj tekstilne industrije bio je potaknut tim okolnostima, iako je unutrašnje tržište bivalo sve ograničenije. Svakako je pri formiranju unutrašnjeg tržišta značajan činilac bio povećanje stanovništva i gradske aglomeracije. Neke vrste tekstilne industrije, npr. finijih tkanina i izrada, pokazivale su tendencije svoje lokacije u gradovima, da bi bile bliže određenim potrošačima. Za tekstilnu industriju koja je bila orijentirana na unutrašnje tržište često je bilo važno da se locira tako, da se iz njezinog sjedišta lako mogao prevesti proizvod u sve dijelove zemlje. Tržište, i unutrašnje i strano, bilo je značajan, ali ne i presudan faktor razmještaja tekstilne industrije. Bilo je i ostalih faktora.

Tabela 3.

POTROŠNJA PAMUKA I VUNE PO STANOVNIKU 1938/1939. GODINE U JUGOSLAVIJI I NEKIM DRUGIM ZEMLJAMA

Zemlja	Pamuk (kg)	Vuna (kg)
Jugoslavija	1,2	0,8*
SAD	12,0	1,1
Francuska	6,8	2,5
Belgija	8,3	3,2
Švedska	5,4	0,8
Austrija	5,8	0,9
Italija	3,3	0,6
Njemačka	4,3	1,4
SSSR	4,8	0,4
Vel. Britanija	12,2	4,6

* Podatak se odnosi na opranu vunu.

Izvor: D. Čalić, Industrijalizacija FNRJ, Zagreb 1957, str. 28.

c) Radna snaga — opći pristup

aa) Obilje radne snage

Lokacija industrija određuje se i prema radnoj snazi u slučajevima kad one nisu isključivo vezane za sirovinske i energetske izvore i kad nisu presudan element transportni troškovi. Tvorničar će se prilikom izbora mjesta tvornice odlučiti ili za jeftinu radnu snagu ili općenito za ono mjesto gdje ima dovoljno radnika ili za kvalificiranu radnu snagu, nezavisno od cijene nadnice. Jeftina radna snaga bila je karakteristična za lokaciju domaće tekstilne industrije. Tvorničari su u potrazi za jeftinim radništvom krenuli u krajeve gdje je postojao sitan posjed i agrarna prenapučenost. Tekstilna industrija, naročito ona slabijih vrsta proizvoda (prosti-jeg platna i sukna) bila je rasuta čak po selima ili po periferiji malih gradova. U tabeli br. 4. dajemo teritorijalni razmještaj radnika (str. 123). Tekstilna industrija koncentrirala se u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske. Odjevna struka bila je znatnim dijelom smještena u Zagrebu, dok su ostale vrste tekstilne industrije bile decentralizirane. Na području Zagorja i Međimurja koncentriralo se 26⁰/₀, Karlovca s okolicom 14,77⁰/₀ i u Slavoniji 14,04⁰/₀ radnika i namještenika. U obalnom je dijelu Hrvatske tekstilna industrija bila slabije razvijena. Tekstilna se industrija koncentrirala u Zagorju, Međimurju, okolini Karlovca radi mogućnosti korištenja jeftine radne snage. Na području od Karlovca do Čakovca bilo je više od 78⁰/₀ svih radnika i namještenika tekstilne industrije u užem smislu u Hrvatskoj, u kotarima Osijek, Vukovar i Vinkovci 13⁰/₀, a u svim ostalim krajevima samo 9⁰/₀.

Tabela 4.

RADNICI I NAMJEŠTENICI TEKSTILNE I ODJEVNE STRUKE U BANOVINI HRVATSKOJ

Kotar ili grad	Ukupan broj radnika i namještenika	Odnos prema Zagrebu u %	Odnos prema Banovini Hrvatskoj u %
Zagreb	7.023	100.00	27,44
Karlovac	3.780	53.82	14.77
Varaždin	3.306	47.07	12.92
Osijek	2.226	31.70	8.70
D. Stubica	1.678	23.90	6.55
Čakovec	1.300	18.51	5.08
Vukovar	550	7,83	2.14
Vinkovci	417	5.94	1.62
Samobor	391	5.57	1.52
Krapina	383	5.45	1.49
Derventa	338	4.81	1.32
Split	289	4.11	1.12
Sisak	263	3.74	1.02
Đakovo	253	3.60	0.98
Bjelovar	209	2.95	0,81
Dubrovnik	182	2.59	0.71
Sušak	178	2.53	0,70
Sl. Brod	156	2.22	0.60
Ukupno	22.922		

Izvor: E. Marks, Brojčano stajanje i kretanje radnika i namještenika u Banovini Hrvatskoj, I. dio, Tekstilna i odjevna struka, Zagreb 1940, str. 9. – Podaci su za 1936. godinu.

Tekstilna industrija u Hrvatskoj bila je koncentrirana u nekoliko velikih poduzeća. Radnička komora u Zagrebu anketirala je 1935. godine 34 tekstilna poduzeća u Savskoj banovini, koja su imala 9861 radnika i namještenika. Sedam anketiranih velikih poduzeća imalo je 7347 radnika i namještenika ili 74%. U tekstilnim poduzećima sa 100 do 500 radnika bilo je 17%, a u 18 manjih poduzeća s manje od 100 zaposlenih svega 9%. Odjevna struka razlikovala se po razmještanju od tekstilne. Ona je bila koncentrirana u Zagrebu, ali rastrkana u niz manjih poduzeća. Tako je npr. sam Zagreb imao 3554 radnika i namještenika odjevne struke, Osijek 805, Split 241, Dubrovnik 175 itd. Odjevna struka, naročito obrt, bila je zastupljena i u onim mjestima gdje nije bilo druge tekstilne proizvodnje.³⁴

³⁴ E. Marks, Brojčano stanje i kretanje radnika i namještenika u Banovini Hrvatskoj, I. dio, Tekstilna i odjevna struka, Zagreb 1940, 12–17.

bb) Kvalifikacija radne snage

Neke vrste tekstilne industrije zavisile su od stručnjaka. Zbog toga su neke tekstilne tvornice, naročito one boljih izrada (platna, damasta, zefira, batista, svile, boljih vrsta sukna itd.) bile smještene u mjestima gdje je bilo sposobnih radnika i kvalificiranih zanatskih pomoćnika.

d) Hidrološki uvjeti

Daljnji faktor koji je utjecao na lokaciju tekstilne industrije hidrološki su uvjeti. Kudjeljare su bile vezane za određeni sastav tla i dovoljnu količinu vode. Voda je služila za natapanje konoplje. Kudjeljare su se radi toga najčešće podizale u blizini rijeka i kanala. Međutim voda se mogla dobiti i drukčije, npr. bušenjem bunara, stvaranjem akumulacija ili iz vodovodne mreže, ali je sve to poskupljivalo proizvodni proces. Osim toga, podzemne vode bi trebalo i omekšati. Voda je bila vrlo važna za rad kudjeljara, pa su u slučaju niskih vodostaja nastajali veliki gubici.³⁵

e) Promet

Daljnji faktor u određivanju prostornog smještaja tekstilne industrije bio je i promet. Prilikom izbora dana je obično prednost mjestima koja su bila na prometnim arterijama ili onima koja su prometno povezana s glavnim prometnicama. Tehnologija te proizvodnje i sami proizvodi, odnosno njihova sposobnost za transport, utjecali su na nezavisnost pri smještaju tekstilne industrije od izvora sirovina i udaljenosti od tržišta. Sirovine, poluproizvodi i gotovi proizvodi mogli su se lako po svojoj težini, zapremnini ili vrijednosti prevoziti i na veće udaljenosti. Pri određivanju sjedišta nekih tekstilnih industrija igrao je promet važnu, ali ne i odlučnu ulogu. U Hrvatskoj se obično tako lociralo da se tekstilna industrija mogla koristiti prednostima prometa.

KAPITAL U TEKSTILNOJ INDUSTRIJI

Industrija se u nekoj zemlji može podizati vlastitim, tj. nacionalnim kapitalom, pozajmljenim kapitalom ili i kombinirano. Zemlje siromašne kapitalom, osobito zemlje trećeg svijeta, industrijalizirale su se pretežno prodiranjem stranog kapitala, a manje i domaćim. Kapital potreban za izgradnju industrije u predratnoj Jugoslaviji, pa tako i tekstilne, nije se mogao stvoriti u zemlji, pa se posezalo i za stranim.

a) Akumulacija domaćeg kapitala

Jedan je od preduvjeta u razvoju industrije i postojanje dovoljne akumulacije kapitala. Pod akumulacijom kapitala razumijevamo »upotrebljavanje viška vrijednosti, kao kapitala ili ponovno pretvaranje viška vrijednosti u kapital«.³⁶ »Opseg akumulacije zavisi od stepena eksploatacije

³⁵ M. Mirković, *Industrijska politika*, op. cit., 179–185; D. Mišić, op. cit., 147–148.

³⁶ A. Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, Prvi svezak, Zagreb 1965, 10.

najamne radne snage, proizvodne snage rada, veličine predujmljenog kapitala i povećanja razlike između predujmljenog i utrošenog kapitala, a kad su ovi činioci jednom određeni, onda zavisi od veličine onog dijela viška vrijednosti, što ga kapitalist kao svoj dohodak izdvaja i neproduktivno troši.«³⁷

Privreda bivše Jugoslavije bila je slabo akumulativna, jer je mogla izdvajati samo mali dio narodnog dohotka u proširenu proizvodnju. Ekonomska struktura zemlje bila je pretežno agrarna, 1931. godine 76,3% stanovništva živjelo od poljoprivrede kao glavnog zanimanja. Postojala je velika zavisnost narodnog dohotka od prihoda u poljoprivredi. U razdoblju 1925–1926. godine procijenjeni narodni dohodak Jugoslavije bio je 69,6 milijardi dinara odnosno 1250 milijuna dolara, dakle oko 92 dolara po stanovniku. M. Mirković smatra da je bio i niži, jer je pri procjeni bila uzeta godina povoljne konjunktura, a visoki rezultati su i posljedica načina na koji se procjena obavila. Struktura narodnog dohotka bila je također nepovoljna, jer je u njemu poljoprivreda sudjelovala sa 18,6, stočarstvo sa 12,9, zanati sa 7,7, kućna radinost sa 4,8, a industrija sa svega 5,8 milijardi dinara. Dakle, prinos od poljoprivrede bio je tripud veći od prinosa industrije.³⁸

U takvoj strukturi narodnog dohotka i njegovoj visini, postojale su objektivno male mogućnosti za gomilanje domaće štednje. I tako je industrija posegnula za stranim kapitalom. Međutim, kasnije je znatan dio predujmljenog dohotka bio ponovo prisvajan od toga kapitala u obliku dividendi, dobiti ili pomoću vanjskotrgovinske neekvivalentne razmjene. Izrazito spori rast industrijske proizvodnje u bivšoj Jugoslaviji (svega 3,7% godišnje), bio je jedan od uzroka i niske stope rasta narodnog dohotka od 2,14% godišnje. Tako niska stopa rasta narodnog dohotka, koja je bila samo nešto veća od godišnjeg rasta stanovništva, utjecala je povratno na usporeni razvoj čitave privrede.³⁹

U zavisnosti od razvitka kapitalizma u Jugoslaviji dvije su tendencije kod akumulacije kapitala. U kapitalistički manje razvijenim krajevima zemlje postojala je kapitalistička akumulacija, koja je bila prožeta elementima prvobitne akumulacije. Glavni nosioci kapitalističkog načina proizvodnje bili su ovdje trgovci, lokalne banke i lihvari. Za privatnu akumulaciju kapitala pojedinaca, koji su bili na vlasti ili uz nju, koristio se i državni aparat.⁴⁰

Kod druge tendencije, akumulacija se ostvarivala pretežno instrumentima svojstvenim kapitalizmu, i to naročito monopolističkom kapitalizmu: »koncentracija banaka, stvaranje bankovno-industrijskih koncerna, jačanje veza sa svjetskim monopolističkim kapitalizmom«. Ovdje su dakle slabili

³⁷ A. Dragičević, op. cit., 10–11; D. Mišić, Investicije i privredni razvoj, Beograd 1960, 18–34; D. Čalić i drugi, Politička ekonomija kapitalizma, Zagreb 1967, 96–101.

³⁸ V. M. Đuričić, M. B. Tošić, A. Vegner, P. Rudčenko, M. R. Đorđević, Naša narodna privreda i nacionalni prihod, Sarajevo 1927, 260–265; M. Mirković, Industrijska politika, op. cit., 206–207.

³⁹ D. Krndija, Industrijalizacija Jugoslavije, Sarajevo 1961, 186.

⁴⁰ M. Mirković, Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941, Zagreb 1952, 75–77, 84–86.

elementi prvobitne akumulacije, a jačali elementi monopolističkog kapitalizma.⁴¹

U tekstilnoj je industriji uz industriju papira, cipela, tijesta, čokolade, namještaja i sl. bio najviše angažiran domaći kapital. To je bilo djelomično posljedica toga što je u toj grupi bio potreban mnogo manji kapital nego u nekim drugim industrijskim granama. U tekstilnoj industriji bila su ekonomična i mala poduzeća. Razvio se veliki broj manjih i srednjih poduzeća s različitim kapacitetom u kojima je bio angažiran domaći kapital.⁴²

b) Strani kapital

U jugoslavenskoj privredi procjenjuje se strani kapital uoči drugoga svjetskog rata na oko 10 milijardi dinara. Od toga na industriju s rudarstvom otpadalo bi 73,8%. Prema tome, gotovo 3/4 stranog kapitala bilo je uloženo u industriji i rudarstvu, a samo 1/4 u banke i ostalo.⁴³

U ukupnoj industriji strani je kapital sudjelovao sa 49,51%, imao je 55,56% instalirane pogonske snage, 41,68% radnih mjesta, a bio je direktno angažiran u 21,73% tvornica. S obzirom na investiran kapital i instaliranu pogonsku snagu, premoćno je gospodario nekim industrijskim granama. Stranom kapitalu uspjele je steći odlučnu riječ u kreditiranju privrede, a posebno industrije, jer se njegov udio u bankovnom kapitalu Jugoslavije cijenio na 62%.⁴⁴

Cjelokupni kapital u jugoslavenskoj tekstilnoj industriji bio je prema S. Dimitrijeviću 1504 milijuna dinara, a strani je sudjelovao sa 468 milijuna dinara. Međutim, isti autor smatra da je udio stranog kapitala bio veći za oko 10%. Taj je podatak nešto niži zbog nepotpunosti podataka kojima je autor raspolagao i zbog postojanja kapitala nepoznatog porijekla. Strani kapital u tekstilnoj industriji bio je plasiran sa oko pola milijarde dinara. Sudjelovao je u 88 od 491 domaćeg poduzeća. Uglavnom su posrijedi bila veća poduzeća pa je njegov udio dosegao 1/3 cjelokupnog kapitala.⁴⁵

Osim velikih ulaganja stranog kapitala, postojala su i manja ulaganja. Bio je ulagan i u manja individualna poduzeća uglavnom trikotaže i proizvodnju konfekcije i sl. Veliki strani kapital bio je ulagan u velika tekstilna poduzeća.

U Hrvatskoj se nalazio niz velikih poduzeća tekstilne industrije u kojima je bio strani kapital. Na području Savske banovine imala su 1933. godine sjedište 33 dioničarska poduzeća tekstilne industrije čiji je dionički kapital te godine bio 152,9 milijuna dinara, što je bilo 45,4% od cjelokupnog dioničkog kapitala uloženog u jugoslavensku tekstilnu industriju.⁴⁶

⁴¹ R. Bičanić, *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918, Prilozi za ekonomsku povjest Hrvatske*, Zagreb 1967, 104.

⁴² M. Mirković, *Industrijska politika*, op. cit., 302.

⁴³ D. Mišić, op. cit., 284; S. Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1960, 210.

⁴⁴ S. Lovrenović, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Sarajevo 1960, 98.

⁴⁵ S. Dimitrijević, op. cit., 90–94.

⁴⁶ *Ekonomist*, Zagreb, juni 1939, 261.

Tabela 5.

STRANI KAPITAL U JUGOSLAVENSKOJ TEKSTILNOJ INDUSTRIJI

Zemlja porijekla kapitala	Akcionarska poduzeća	Veličina udjela (u mil. d)	Neakcionarska poduzeća	Veličina udjela (u mil. d)	Ukupni udio	% cjelokupnog str. kap. u toj ind.
Austrija-						
-Njemačka	20	113,4	15	44,2	157,6	33,5
Švicarska	7	53,1	4	42,8	95,9	15,7
SAD	4	39,1	1	3,4	42,4	11,5
Vel. Britanija	4	36,3	—	—	36,3	10,7
Čehoslovačka	6	31,8	13	34,8	66,6	9,4
Italija	9	17,1	2	0,27	17,1	5,0
Francuska	3	6,5	—	—	6,4	1,9
Mađarska	5	2,3	—	—	2,3	0,7
Razno	9	39,0*	1	4,4	43,5	11,5
Ukupno	67	338,6	36	129,87	468,1	100

* Od toga: Rumunjska 0,8; Poljska 11,2; Luxemburg 2,7; Argentina 19,8 i 4,2 nepoznatog porijekla.

Izvor: S. Dimitrijević, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd 1958, str. 91, 93.

Austro-njemački kapital je sa 113,4 milijuna dinara dioničkog udjela zauzimao istaknuto mjesto u tekstilnoj industriji. Sudjelovao je u najvećem broju tvornica, a na njega je otpadalo 33,5% cjelokupnog stranog kapitala u tekstilnoj industriji. Njegov udio bio je samo nešto manji od onoga triju zemalja: Švicarske, SAD i Engleske čiji su se kapitali kretali od 30 do 50 milijuna dinara.

Najveći udio *njemačkog kapitala* u tekstilnoj industriji hrvatskog područja bio je u »T. Müller tvornici pokrivača i pletene robe«, Vukovar (5 milijuna d).⁴⁷ Taj je kapital u godinama uoči drugoga svjetskog rata stekao značajne pozicije u tekstilnoj industriji u Hrvatskoj, pa su se u njegovim rukama našle sve dionice »Zagorske tvornice vunjenih tkanina d. d.«, Zagreb (10 milijuna d), dok je u »Obnovi d. d.« za trgovinu i preradu sirovina, Zagreb, imao 50% dionica (1,5 milijun d). Značajniji angažman toga kapitala bio je još u »Ivančici d. d.«, Zagreb (1,2 milijuna dinara ili 40%), »Plaviusu d. d.« tvornici odijela, Zagreb (490.000 d ili 49%). Imao je manji udio u »Prvoj medimurskoj tkaonici d. d.«, Čakovec (7,5%) i u »Vuna d. d.«, Karlovac.⁴⁸

⁴⁷ S. Dimitrijević, op. cit., 90, 93.

⁴⁸ Historijski arhiv grada Zagreba, Materijali Zemaljske uprave narodnih dobara iz 1945. godine (dalje: HA grada Zagreba MZUND).

Švicarski kapital bio je plasiran u »Dioničkom društvu domaće tvornice predenja i tkanja«, Duga Resa (21 milijun d), a znatniji udio imao je i u »Prvoj jugoslavenskoj tkaonici svilene robe d. d.«, Osijek i u »Varaždinskoj tekstilnoj industriji d. d.«, Varaždin.

Američki kapital bio je plasiran u »Dioničkom društvu domaće tvornice predenja i tkanja d. d.«, Duga Resa (23 milijuna d) i u »Tivaru« (16 milijuna d).⁴⁹

Austrijski kapital bio je u nizu tekstilnih poduzeća u Hrvatskoj. Njemu je pripadala »Tvornica za pamučnu industriju d. d. Hermanna Pollaka & sinovi«, Zagreb, a preko nje sudjelovao je i u »Domaćoj tvornici rublja«, Zagreb. Osim toga, sudjelovao je u »Preslici d. d.«, Oroslavlje, »Varaždinskoj industriji svile d. d.«, Varaždin, »Prvoj jugoslavenskoj tkaonici svile d. d.«, Osijek, tvornici umjetne svile »S. Trebić i sin d. d.«, Zagreb, te u »Braći Graner«, Čakovec.⁵⁰

Za *čehoslovački kapital* bilo je karakteristično da je u tekstilnoj industriji sudjelovao posredstvom Jugoslavenske banke, koja je i sama bila u njegovim rukama. U koncern te banke ulazila je i »Lančna industrija d. d.«, Osijek, u kojoj je udio bio 6,5 milijuna dinara. Najznačajniji plasman toga kapitala bio je u »Tekstilnoj industriji J. Vlah«, Karlovac, sa svotom od 10 milijuna dinara. Od ostalih udjela treba spomenuti »Jugoslavensku tekstilnu tvornicu Braća Holzner d. d.«, Zagreb, »Krapinsku tekstilnu industriju d. d.«, Krapina, »Prvu jugoslavensku tvornicu šešira i tuljaca«, Galdovo, »Jugoslavenske Rico tvornice«, Zagreb, »Prvu jugoslavensku tvornicu trikotaže d. d.«, Zagreb, »Zagrebačku tvornicu odijela i rublja d. d.«, »Habitus« d. d., Zagreb i »Tkaonicu svilenih vrpca d. d.«, Karlovac.⁵¹

Francuski kapital sudjelovao je u »A. G. B. tkanina jugoslavensko d. d.«, Zagreb i u »Samotexu«, Samobor.⁵²

Poljski kapital sudjelovao je u »Zagorskoj industriji vunениh tkanina d. d.«, »Preslici d. d.«, Oroslavlje, »Silku d. d.«, Zagreb i »Zvonu d. d.« iz Karlovca.⁵³

⁴⁹ S. Dimitrijević, op. cit., 92.

⁵⁰ D. Feletar i E. Fišer, »Čateks« 1874–1974, Čakovec 1974, 32; J. Lakatoš, Privredni almanah, op. cit., gl. V. 51–52; B. Jurković, Das ausländische Kapital in ehemaligen Jugoslawien, Stuttgart–Berlin 1941, 345–346; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, 31. I 1934; Jugoslovenski Lloyd, 6. VIII 1929; 23. I 1930; 14. I 1927; 18. VIII 1934; Narodno blagostanje, 28. IX 1929; 4. I 1930; 1. II 1930; 25. I 1930; 22. II 1930; 11. VII 1931; 30. XII 1932.

⁵¹ Arhiv Jugoslavije Fond Ministarstva trgovine i industrije (dalje: AJ Fond MTI) 65, god. 1934, kut. 580; god. 1937, kut. 574; god. 1938, kut. 580; B. Jurković, op. cit. 346, 348–349, 355; J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924, 319, 328–329; Isti, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 50, 61; V. Pavlaković, Industrija Jugoslavije, Zagreb 1922, 353; Jugoslovenski Lloyd, 24. VI 1921, 27. VIII 1933, 4. I 1935; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 7, juli 1929; Narodno blagostanje, 20. VII 1929, 17. X 1931, 12. XII 1931, 12. XI 1932, 8. I 1933.

⁵² B. Jurković, op. cit., 346, 353; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, 28. II 1935; 31. III 1936; Narodno blagostanje, 26. IV 1930, 7. XI 1931.

⁵³ B. Jurković, op. cit., 345, 348, 354–355; J. Lakatoš, Privredni almanah, op. cit., 51, 58, 59; Jugoslovenski Lloyd, 27. VI 1926, 11. IX 1929; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, 31. I 1934; Narodno blagostanje, 19. X 1929, 4. I 1930, 29. VIII 1931, 3. X 1931, 12. VIII 1933.

Madarski kapital imao je manje udjela u tekstilnoj industriji Hrvatske. Sudjelovao je u »Vunatekstil d. d.«, Varaždin i čakovačkoj trikotaži »King«.⁵⁴

»Mez« jugoslavensko d. d. za proizvodnju svile za šivanje i vezenje iz Zagreba pripadalo je *engleskom kapitalu*, koji je u tom poduzeću nastupao posredstvom švicarske firme »Seiga« A. G., Glarus.⁵⁵

Talijanski kapital bio je investirano u »Jutenu industriju d. d.« Karlovac.⁵⁶

c) *Industrijski kredit*

U zemlji nije postojala posebna industrijska banka za kreditiranje industrije. Industrija je bila postavljala zahtjeve za osnivanje takve novčane ustanove. Industrija se kreditirala posredstvom depozitnih banaka. Novčani zavodi u Hrvatskoj bili su financijeri industrije, dioničari u industrijskim poduzećima, organi za emisiju, dakle oni su imali ulogu industrijskih banaka. Prvenstvo pri dodjeli kredita imala su velika industrijska poduzeća, dok su manja mnogo teže dolazila do njega i pod nepovoljnijim uvjetima.

Godine 1926. bilo je 700 novčanih zavoda u Jugoslaviji, pretežno manjih. Postojala je dekoncentracija banaka, ali je i djelovala koncentracija bankovnog kapitala u malom broju velikih banaka.⁵⁷ U vrijeme povoljnoga poslijeratnog prosperiteta, od 1920. do 1924. godine, bilo je na području Hrvatske i Slavonije koncentrirano 50% privatnog kapitala jugoslavenskih banaka.⁵⁸ Samo kreditna sposobnost financijskog kapitala Prve hrvatske štedionice bila je toliko velika da je 1925. godine dala 1.400.000 dinara kredita privredi, dok je iste godine ukupni kredit Narodne banke Jugoslavije privredi zemlje bio 1.300.000 dinara. Hrvatska je bila sve do jeseni 1931. godine sjedište financijskog kapitala cijele zemlje. Zagrebačke banke financirale su velik dio industrije i u Hrvatskoj, ali isto i u Bosni i Hercegovini i u Vojvodini. Financijski se kapital naročito povećao u vrijeme stabilizacije dinara.⁵⁹

Štednja je u novčanim zavodima u Hrvatskoj tekla neprekidno do 1930. godine, a tada dolazi do pada štednih uloga i profita, što je bilo zaustavljeno tek 1935. godine. Na banke s područja Savske banovine otpadalo je i nakon sloma privatnog bankarstva 1931. godine 45,5% uloga na štednju u zemlji.⁶⁰

Kreditiranje industrije bilo je značajno u poslovanju nekih banaka, npr. Prve hrvatske štedionice u Zagrebu. Industrijski papiri u toj banci imali

⁵⁴ D. Feletar i E. Fišer, Međimurska trikotaža 1923–1973, Čakovec 1973, 48–50; *Jugoslavenski Lloyd*, 14. VII 1929; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 9, august 1929.

⁵⁵ B. Jurković, op. cit., 353; S. Dimitrijević, op. cit., 94.

⁵⁶ *Jugoslavenski Lloyd*, 24. I 1932; *Narodno blagostanje*, 14. XI 1931.

⁵⁷ S. Lourenović, op. cit., 97–98; M. Mirković, *Industrijska politika*, op. cit., 185–200.

⁵⁸ B. Alexander, *Das jugoslawische Bankwesen*, Zagreb 1926, 164–169; *Financijska struktura Hrvatske prije rata* (interni elaborat Ekonomskog instituta pri Predsjedništvu vlade NR Hrvatske), Zagreb 1946, 8.

⁵⁹ R. Bičanić, op. cit., 96–97, 101–103; M. Mirković, *Ekonomika historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, 367–368; *Ekonomist*, Zagreb, mart 1939, 127.

⁶⁰ M. Lamer, O položaju hrvatskog bankarstva, *Ekonomist*, br. 3, mart 1939, 126–128.

su 1929. godine vrijednost 129 milijuna, a krediti dani industriji cijenili su se na 6,300.000.000 dinara. Ukupne dužničke obveze prema toj banci bile su 1700 milijuna, a na industriju je otpadalo oko 750 milijuna dinara.⁶¹

Kamatna stopa u privatnim novčanim zavodima bila je znatno veća od one koju je imala Narodna banka. U njezinom kretanju možemo zamijetiti tri perioda: prvi, koji je trajao od 1920. do 1922, pa se ona kretala između 7 i 12⁰/₀; drugi, od 1922. do 1925. godine u kojem je dostigla najviši nivo od 20 do 30⁰/₀, a ponekad i znatno više; te treći period od 1925. do 1931. godine, kad je pokazivala tendenciju smanjivanja prema prošlom periodu. Ona se 1931. godine kretala između 12 i 14⁰/₀. Manja poduzeća morala su plaćati kamate i 18⁰/₀.⁶² Okolnost što su novčani zavodi koji su se bavili kreditiranjem industrije bili mješovitog tipa dovela je mnoge takve zavode u Hrvatskoj, osim ostalog, do nelikvidnosti i sloma u vrijeme krize. Prema podacima Narodne banke bilo je u vremenskom periodu od 1. VI 1931. do 1. XII 1932. godine povučeno iz novčanih zavoda uloga na štednju u iznosu 4.016,000.000 dinara.⁶³

Sa slomom velikih privatnih banaka industrija je izgubila financijera u zemlji. Privatne banke su se teško oporavljale i nisu bile kadre povratiti izgubljeno povjerenje. Novčane ustanove postale su znatno opreznije u odobravanju kredita. Narodna banka je svojim kreditima podmirivala malen dio potreba privrede.

U takvim prilikama bio je donesen Zakon o zaštiti zemljoradnika 19. IV 1932. godine, kojim je bilo privremeno omogućeno bankama da i same zatraže zaštitu. Tom mogućnošću koristila se već 20. IV 1932. godine Prva hrvatska štedionica, a kasnije su zaštitu zatražili i drugi veliki novčani zavodi u sjeverozapadnim dijelovima zemlje. Zbog teškoća u kojima su se našle banke, bila je 4. XII 1933. godine donesena Uredba o zaštiti novčanih zavoda i njihovih vjerovnika (Službene novine Kr. Jugoslavije, br. 278, 4. XII 1933 — prilog).

Dok je na jednoj strani došlo do sloma privatnog novčarstva, na drugoj su strani ojačale pozicije državnog i od države povlaštenog novčarstva Narodne banke, Državne hipotekarne banke, Poštanske štedionice, Agrarne banke i Zanatske banke. Nastale promjene omogućile su beogradskim financijskim krugovima da pomoću organa centralne državne vlasti i rukovodstva državnog bankarstva utječu na državnu financijsku, valutnu i kreditnu politiku.

Međutim, i osim nešto povoljnijeg stanja u bankarstvu u godinama iza ekonomske krize, ipak je još uvijek 1938. godine bilo pod zaštitom 237 od 632 privatna novčana zavoda u zemlji, a 216 nije odgovaralo svojim obvezama. Dakle, te godine je normalno poslovalo samo 179 privatnih novčanih zavoda u zemlji.⁶⁴

⁶¹ M. Mirković, *Ekonomska historija*, op. cit., 367–368.

⁶² Narodna banka 1884–1934, *Spomenica*, Topčider 1934, 97–99.

⁶³ S. Lovrenović, op. cit., 100–101.

⁶⁴ M. Mirković, *Ekonomska historija*, op. cit., 368–369; S. Lovrenović, op. cit., 102.

RADNA SNAGA U TEKSTILNOJ INDUSTRIJI — POSEBNI PRISTUP

U zemlji je postojao dovoljan broj sposobnog stanovništva za rad, i to sa onakvim kvalifikacijama koje su bile potrebne tekstilnoj industriji. Naša zemlja je u pogledu prirodnog priraštaja stanovništva stajala na jednom od prvih mjesta u Evropi. Postojala je apsolutna i relativna prenapučenost, koja je predstavljala veliki izvor radne snage za industriju. Na 100 ha obradive površine dolazilo je u Jugoslaviji 114 stanovnika; u Savskoj banovini 113 i u Primorskoj 172. Suvišak agrarnog stanovništva u bivšoj Savskoj banovini procjenjuje se na 600.000 ljudi, a u Primorskoj banovini na 323.000 ljudi. Ta radna snaga nepotrebna seoskom gospodarstvu tražila je posao izvan njega u gradu i njegovoj industriji.⁶⁵

a) Broj i kvalifikaciona struktura radnika

Tekstilna industrija ubraja se u radno intenzivne industrije. U razdoblju 1932. do 1939. godine udio tekstilnih radnika u ukupnom radništvu Hrvatske (bez rudara i željezničara) nije prelazio 14,9%, ali zato nije bio ni manji od 11,1%. U tabeli br. 6 (na str. 132) prikazujemo to prema područjima u Hrvatskoj.

Tabela nam daje dinamiku radne snage, te međusoban odnos pojedinih krajeva i tekstilnog radništva Hrvatske prema onom u Jugoslaviji. Podaci nisu obuhvatili velik broj radništva koje je radilo kod kuće (tzv. na sic). Povećanje tekstilnog radništva bilo je prilično ravnomjerno u promatranom periodu, osim 1938. godine, kad je radništvo tekstilne industrije u Hrvatskoj bilo smanjeno na području Slavonije i Zagreba. Tekstilno je radništvo u promatranom razdoblju poraslo za 40,07%. Međutim, iako je ono pokazivalo povećanje, njegov postotni udio u ukupnom tekstilnom radništvu bio je smanjen od 33,05% 1932. godine na 28,49% 1939. godine.

Tekstilno radništvo pokazivalo je veću koncentraciju u nekim mjestima Hrvatske, gdje je jače bila razvijena tekstilna industrija. Tako je u pet mjesta (Zagrebu, Dugoj Resi, Varaždinu, Donjoj Stubici i Čakovcu) bilo koncentrirano 1934. godine 10.487 radnika ili 78,38% svih tekstilnih radnika u Hrvatskoj, odnosno 25,06% tekstilnih radnika u zemlji. Na ostalo područje Hrvatske otpadalo je 2892 ili 21,62% tekstilnih radnika.⁶⁶ Za područje Slavonije bio je karakterističan velik broj radnika, ali rasutih u niz manjih tekstilnih poduzeća.

U Hrvatskoj je tekstilna industrija zapošljavala pretežno radnice. Godine 1932. bilo ih je već 5972 ili 57,43% ukupno zaposlenih. U kasnijim godinama smanjuje se postotak radnica, da bi se ponovo 1939. godine njihov udio povećao na 9397 ili 50,15% ukupno zaposlenih. Muškarci odlaze u vojnu rezervu. Zaposlenost žena nije bila toliko visoka ni u jednoj drugoj industrijskoj grani. U konfekciji je radilo više radnika nego radnica, ali ih je jeftinija ženska radna snaga i tu potiskivala.

⁶⁵ R. Bičanić, Agrarna prenapučenost, *Gospodarska struktura Banovine Hrvatske*, br. 3, Zagreb (bez godine), 7-8, 14-16.

⁶⁶ B. Haberle, Prilike našeg tekstilnog radništva, *Radnička zaštita*, 1935, 614.

Tabela 6.

DINAMIKA ZAPOSLENOSTI U TEKSTILNOJ INDUSTRIJI (HRVATSKA OD 1932. DO 1939. GODINE)

Područje	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
	(podaci za drugo polugodište)							
Ouzor* Karlovac	2.495	2.584	3.104	3.172	3.497	3.775	3.998	4.312
Ouzor Osijek	1.302	1.618	1.697	2.094	2.624	3.129	3.007	3.176
Ouzor Sušak	22	16	12	16	13	8	10	10
Ouzor Zagreb	6.438	6.697	8.301	8.501	9.580	9.788	9.359	9.509
Sjev. Hrvatska	10.257	10.915	13.114	13.783	15.714	16.700	16.374	17.007
Dalmacija	142	198	265	243	283	331	350	346
Jugoslavija Hrvatska	31.461	33.799	41.840	45.839	51.715	58.333	59.384	60.908
(ukupno)	10.399	11.113	13.379	14.026	15.997	17.031	16.724	17.353
% od ukupnog broja tekst. radnika	33,05	32,88	31,98	30,60	30,93	29,20	28,16	28,49

* Ouzor - Okružni ured za osiguranje radnika.

Izvor: Podaci prikupljeni iz Radničkih zaštita 1932-1940. godine. Vidi *M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske* (Savska banovina), Zagreb 1977, str. 523 (disertacija).

Tekstilna je industrija imala sezonske oscilacije u zaposlenosti. One su bile uvjetovane potražnjom potrošača za odgovarajućim proizvodima, a u nekim vrstama tekstilne industrije karakteristikama proizvodnog procesa (kudjeljare). Tekstilna industrija pokazivala je povećanje zaposlenosti u lipnju i u jesen. Najniža zaposlenost bila je u siječnju i veljači, tj. izvan sezone. Odjevna struka imala je najveću zaposlenost u lipnju i prosincu, a znatno manju u kolovozu i veljači. Uslijed sezonskih i konjunkturalnih utjecaja na rad te privredne grane bilo je godišnje nezaposleno oko 3000 radnika. Slavonske kudjeljare radile su samo nekoliko mjeseci u toku godine, u vrijeme prerade kudjelje, pa i nisu imale stalno radništvo.

Tekstilna industrija u Hrvatskoj imala je zaposlen velik broj polukvalificiranih i nešto nekvalificiranih radnika. Tip pravog industrijskog kvalificiranog radnika rjeđe se susretao, pa su na mjestima kvalificiranih radili polukvalificirani ili nekvalificirani radnici. U tekstilnoj industriji Savske banovine bilo je 1939. godine zaposleno 13% kvalificiranih, 69% polukvalificiranih i 18% nekvalificiranih radnika. U cjelokupnoj industriji u Savskoj banovini radilo je te godine 9480 (25%) kvalificiranih, 15.630 polukvalificiranih (41%) i 13.202 (34%) nekvalificiranih radnika. Tekstilna industrija imala je zaposleno manje kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, nego cjelokupna industrija toga područja, a više polukvalificiranih radnika. Kvalificirani radnici bili su uglavnom zanatski radnici ili bivši propali obrtnici. Kvalifikacije su se uglavnom stjecale radom u obrtu, a rjeđe i u industriji. Među kvalificiranim radnicima bilo je i stranih radnika. Prema statističkom podacima u tekstilnoj industriji u Hrvatskoj bilo je zaposleno 0,78% stranih radnika. Međutim, u praksi je njihov broj bio i veći. Tako je 1934. godine u tekstilnoj industriji Savske banovine bilo zaposleno 82 Čeha, 9 Austrijanaca, 10 Talijana i još nešto ostalih narodnosti.⁶⁷

Glavna radna snaga u tekstilnoj industriji Hrvatske bili su polukvalificirani radnici. Riječ je zapravo o nekvalificiranim radnicima sa sela, koji su dužim radom postali vrsni u obavljanju svoga posla.

Kvalifikaciona struktura u nekim tekstilnim poduzećima u Hrvatskoj bila je vrlo loša, jer su zapošljavala velik broj nekvalificiranih radnika.

U prosjeku je u tim tekstilnim poduzećima radilo 75,9% nekvalificiranih radnika. Međutim taj je postotak bio u nekim poduzećima još veći od 90% (Pamučna industrija u Dugoj Resi 90,76%, Gaon 92,35%, Zagorska industrija vunениh tkanina 92,4%, tvornica pokrivača u Vukovaru 93,1%) itd.

b) Radnici prema socijalnoj i klasnoj pripadnosti

U tekstilnoj industriji u Hrvatskoj radili su pravi radnici i radnici-seljaci. Pravi gradski radnici potjecali su obično iz radničkih obitelji, koje su više generacija bile uključene u industrijsku ili obrtnu proizvodnju. To su u većini bili kvalificirani radnici, a u tu grupu treba ubrojiti i strane radnike. Osim njih bilo je i pravih gradskih radnika prve generacije, koji su potpuno prekinuli svoju vezu sa selom.

⁶⁷ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj tekstilnih radnika Slavonije poslije velike svjetske krize, *Zbornik historijskog instituta Slavonije*, Slavonski Brod, 10, 1973, 81-105; *Ista*, Položaj i struktura, op. cit., 175-176, 221, 524-525, 532-535; 537, 541.

Tabela 7.

KVALIFIKACIONA STRUKTURA U NEKOLIKO TEKSTILNIH TVORNICA U HRVATSKOJ 1938. GODINE

Naziv tvornice	1	2	3	4	5	6
Varaždinska industrija svile, Varaždin	25	7	19	405	—	456
Tivar, Varaždin	—	—	992	846	179	1.947
Tvornica pokrivača, Vukovar	3	5	7	203	—	218
Neumann S., tvornica, Čakovec	9	3	8	108	—	128
Vuna d. d., Karlovac	6	10	10	166	—	192
Tekstilna industrija, Karlovac	5	5	29	91	—	130
Zagorska industrija vunelih tkanina d. d., Oroslavlje	8	19	26	650	—	703
Ivančica, Oroslavlje	6	4	178	54	—	242
Mez d. d. tvornica konca, Zagreb	17	6	—	153	—	176
Lacet, tvornica vrpca i čipaka, Zagreb	7	7	8	48	—	70
S. Trebić, ind. svile, Zagreb	2	4	63	18	—	87
Braća Holzner, tekstilna tvornica, Zagreb	5	6	8	86	—	105
Domaća tvornica rublja, Zagreb	16	9	6	139	—	170
Trikotaža Gaon, Zagreb	15	3	9	326	—	353
Lanena industrija d. d., Osijek	12	3	23	248	40	326
Tekstilna tvornica, Duga Resa	41	17	243	2.960	—	3.261
Ukupno	177	108	1.629	6.501	219	8.564

Legenda: 1. administrativni činovnici
2. tehnički činovnici
3. kvalificirani radnici

4. nekvalificirani radnici
5. sezonski radnici
6. ukupno

Izvor: *M. Kolar-Dimitrijević*, Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine, str. 539, disertacija. Kvalifikaciona struktura u toj tabeli izrađena je na temelju statističkih podataka koji se nalaze pohranjeni u dosjeima tekstilne industrije u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

Radnici-seljaci bili su stalno ili privremeno vezani za selg i seoski način života, a rad u industriji bio im je dopunski izvor prihoda. Većina radnika-seljaka imala je malo seosko imanje ili su bili članovi takvih domaćinstava. Postojala je dnevna ili tjedna migracija te radne snage u pravcu selo-grad. Pojam radnici-seljaci mogao se upotrijebiti za seljake zaposlene sezonski u šumskoj industriji, građevinskim radovima, odnosno za sezonske radnike.

U tekstilnoj je industriji Savske banovine 1929. godine radilo 69% radnika-seljaka. Međutim, postotak radnika-seljaka zaposlenih u tekstilnoj industriji toga područja bio je 1934. godine opao na 61%.⁶⁸ Uposlenje velikog broja radnika-seljaka omogućavalo je tekstilnoj industriji da radi s niskim proizvodnim troškovima i da tako bude konkurentno sposobna s niskim cijenama prema uvezenim stranim proizvodima.

c) Položaj i radni uvjeti

Radnici su u tekstilnoj industriji bili slabo plaćeni i unatoč velikoj dobiti koju je ostvarivala ta industrijska grana. Nadnice tekstilnih radnika bile su oko sredine 1934. godine ispod prosječne nadnice radnika osiguranog kod Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR-a) 23,58 prema 23,16 dinara.

Prosječna osigurana nadnica tekstilnih radnika u zemlji bila je prema podacima SUZOR-a 30. VI 1934. godine 26,79 dinara za muške i 20,53 za žene. Satnicu ispod 6 d na sat imalo je 6,5% tekstilnih radnika i 6,63% radnica. Samo 38,3% radnica imalo je nadnicu veću od 20 d. Prema tadašnjim oblastima najniža prosječna nadnica bila je u Sarajevu (16,26), Beogradu (17,96), Splitu (19,56), a najviša u Ljubljani (24,94) dinara. Najmanju prosječnu nadnicu imale su predionice i radionice svilene robe (8,29), a zatim su slijedile predionice i radionice pletene robe. Postojala je vrlo velika razlika u plaćama tekstilnih radnika, pa su one prema tadašnjoj administrativnoj podjeli na oblasti bile ovakve: u sarajevskoj predionici bile su prosječne 11,85, ljubljanskoj 25,81, beogradskoj vunenoj predionici 14,77, a u zagrebačkoj 25,47 dinara.⁶⁹

Prosječna mjesečna zarada u tekstilnoj industriji u Hrvatskoj bila je potkraj 1929. godine (prema podacima A. Benka Grada) 691,20 dinara, nakon te godine dolazi do pada nadnica. Godine 1930. bile su 602,86 dinara, a 1931. godine 602,88 dinara. Pad nadnica bio je zaustavljen tek 1934. godine štrajkovima i tarifnim pokretima, pa je potkraj 1934. godine bila 675,84 dinara. Kapital angažiran u tekstilnoj industriji mogao je, uz osta-

⁶⁸ Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Zagreb 1935, 94; *M. Kolar-Dimitrijević*, Položaj i struktura, op. cit., 208.

⁶⁹ Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji, Beograd 1936, 49; *Jugoslavenski Lloyd*, 15. IV 1937, 10. VII 1939; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 28. II 1933; 31. V 1931; 17. V 1935; 31. I 1936.

lo, postići visoku dobit na račun niskih plaća zaposlenog radništva i niskih investicija, a ne samo visokom cijenom proizvoda, zbog slabe kupovne moći stanovništva.

Struktura plaća u pojedinim tvornicama bila je različita. Kvalificirani radnici npr. u zagrebačkoj tvornici Mavre Sauerbruna imali su u travnju 1929. godine prosječno 3,91 dinar na sat, a nekvalificirani 3,72 dinara. Nije postojala velika razlika u plaći kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, jer su se kvalificiranim radnicima smatrali oni s duljim radnim stažom. Godine 1930. nadnice u tekstilnoj industriji bile su smanjene za oko 10%, a u većini tvornica uvodi se, slijedeći primjer tvornice u Dugoj Resi, akordni rad. Najslabije su bili plaćeni radnici u proizvodnji čarapa. Najveći dio tekstilnog radništva zarađivao je 200–300 dinara za pola mjeseca.

Nekvalificirani tekstilni radnici slavonskih poduzeća bili su 1933. godine prosječno dnevno plaćani 23,16 dinara. Dnevna zarada radnika bila je viša 26,79 dinara, a zaposlenih žena 20,53 dinara. Međutim, prosječna nadnica tekstilnih radnika u Slavoniji bila je 1935. godine niža nego 1933, svega 19,73 dinara. Prosječna nadnica bila je relativno povoljna, međutim, prema provedenoj anketi vidi se da su tekstilni radnici najvećim dijelom zarađivali 12–16 dinara dnevno, a radnice 10 do 14 dinara. No, bilo je i znatno nižih zarada.

U toku 1934. godine bilo je nekoliko tarifnih i štrajkaških pokreta tekstilnih radnika, s ciljem da se tadašnje nadnice održe odnosno povise. Nadnica tekstilnih radnika često je bila osam dinara dnevno uz radno vrijeme koje je trajalo 9–12 sati.⁷⁰ O položaju tekstilnih radnika bila je organizirana anketa. Prikupljeni su detaljni podaci o položaju radnika na području Varaždina, Karlovca, Zagreba i Osijeka. U Varaždinu su bile anketirane četiri tekstilne tvornice (Varaždinska tvornica svile d. d., Tkaonica Mariborske tvornice, Vunatekstil d. d., Tivar d. d.). Radno vrijeme u tim tvornicama bilo je osamsatno, a samo rjeđe i duže. Radnici zaposleni u tim tvornicama bili su 70% seljaci iz okolnih sela, pa su do mjesta rada svakodnevno putovali od 8 do 10 km. Od svih uposlenih tekstilnih radnika u Varaždinu 60% činile su žene. Radnici su u »Tivaru« morali biti na besplatnoj praksi prije prijema na posao. To poduzeće upošljavalo je jeftinu radnu snagu sa sela na račun kvalificiranih radnika sa zanatom, jer je to bilo jeftinije. Tekstilci su kod »Tivara« zarađivali najviše 4 dinara na sat. Prosječna tjedna plaća bila je 130 dinara. U Varaždinskoj industriji svile radnici su zarađivali od 1 do 3,5 dinara na sat, a prosječna tjedna zarada bila je 140 dinara. Najlošiji radni uvjeti bili su u »Mariborskoj tekstilnoj tvornici«. Plaće radnika kretale su se od 1 do 3 dinara na sat, a prosječna tjedna zarada bila je 110 dinara. U tom poduzeću bili su i loši higijenski uvjeti za rad. Plaće radnika zaposlenih u »Vunatekstil d. d.« kretale su se od 2 do 3 dinara na sat. U karlovačkim tekstilnim poduzećima radno je vrijeme bilo 8–12 sati dnevno, a 70% radnika bilo je sa sela. Plaće su se kretale od 8 do 30 dinara dnevno. Radilo se i noću, a prekovremeni rad se nije plaćao. Radni uvjeti radnika bili su općenito loši. Radnici su morali besplatno raditi za vrijeme pokusnog rada. U tekstilnim tvornicama u

⁷⁰ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura, op. cit., 823, 845–848; Ista, Položaj tekstilnih radnika, op. cit., 93.

Vinkovcima dnevna zarada radnika kretala se od 5 do 25 dinara.⁷¹ U »Prvoj međimurskoj tkaoni d. d.« u Čakovcu radnici su stanovali na udaljenosti od jedan do osam kilometara. Zaposlenje nije imalo stalni karakter, pa se radnike otpuštalo i bez otkaznog roka. Svaki radnik radio je na dva tekstilna stroja, a radilo se u akordu. Radnici su prije prvog zaposlenja morali raditi besplatno od dva tjedna do dva mjeseca. Dnevna zarada zaposlenih radnika kretala se u rasponu od 8 do 14 dinara, a u akordu od 7 do 13 dinara. Radnici zaposleni u tvornici čarapa »Braća Graner« u Čakovcu radili su samo 8–9 mjeseci godišnje, dnevno su zarađivali 6–24 dinara, a u akordu 12–28 dinara.⁷²

Zarade tekstilnih radnika zaposlenih u »Tvornici za pamučnu industriju d. d.« — Zagreb bile su 1934. godine različite, a ovisile su o radnom mjestu i kvalifikaciji radnika. Prosječna tjedna zarada nekvalificiranih radnika bila je 220,45 dinara. Međutim, nekvalificirani radnici u tkaonici tjedno su zarađivali samo 150,35 dinara, a oni u bjelionici i bojadisaoni 266 dinara. Tjedna zarada kvalificiranih radnika bila je 433 dinara.⁷³

Položaj tekstilnih radnika nije se poboljšao ni kasnijih godina. Uvođenjem sistema premija i normi u tekstilnoj industriji, realna nadnica radnika bila je u opadanju, a nije se u odnosu na prijašnja vremena ni nominalno povećala. U nekim tekstilnim poduzećima nadnica se povećala tek nakon štrajkaških i tarifnih pokreta. Takav slučaj bio je i s tvornicom »Braća Graner« u Čakovcu. Nadnice radništva bile su nakon pokreta, u jesen 1937. godine, povećane. Međutim, samo 6% zaposlenih radnika primalo je nadnicu od 24 do 26 dinara, dok je nadnica ostalih 94% radnika i dalje ostala ispod toga. Od toga je 50% zaposlenih radnika imalo poslije pokreta dnevnicu od 20 do 22 dinara, a dnevna zarada 38% zaposlenih radnika bila je niža i kretala se od 14 do 20 dinara. Slična situacija bila je i u karlovačkim tekstilnim poduzećima. Koliko je zarada tekstilnih radnika bila niska vidimo, što je za 1 kg kruha morao te godine platiti 3,5 dinara. Radnici u tekstilnoj industriji u Zagrebu bili su bolje plaćeni od radnika u provinciji. Godine 1937. imala je 1/5 radnika zaposlenih u konfekciji dnevnu zaradu iznad 40 dinara.

Radnici u tekstilnoj industriji radili su često duže od propisanog radnog vremena. Radilo se većinom u veoma nepovoljnim higijenskim uvjetima. Radne prostorije bile su pretijesne, nezračene i loše osvijetljene. Posljedice rada i stanovanja u lošim uvjetima, te niske zarade odrazile su se na zdravstvenom stanju radnika. Iako se radilo o radnicima prve generacije, velik broj radnika bio je bolestan i nesposoban za rad. Znatan broj tekstilnih radnika bolovao je od tuberkuloze. U karlovačkoj tekstilnoj industriji bilo je zaposleno 3379 radnika, a od toga je 35–40% bolovalo od plućnih bolesti. Najnepovoljnije je bilo zdravstveno stanje tekstilnih radnika u Slavoniji. Na tekstilnu industriju osječkog područja otpadalo je 35,20% od ukupnog broja zaposlenih radnika i 56,75% bolesnih radnika. Tako je »Lanena industrija d. d.«, Osijek imala prema podacima socijalne statistike

⁷¹ Tekstilna industrija i tekstilno radništvo, op. cit., 66.

⁷² M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura, op. cit., 849–850.

⁷³ Jugoslavenski Lloyd, 19. I 1935; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 1, god. IX, 1935.

u razdoblju od 1. VII 1934. do 30. VI 1935. godine u osječkom pogonu od 185 radnika 137 oboljelih. Bolovalo je 96% zaposlenih radnica, odnosno od njih 126 bolovala je 121.⁷⁴

OSNOVNA SREDSTVA U TEKSTILNOJ INDUSTRIJI – STANJE I DINAMIKA RASTA

Struktura vrijednosti osnovnih sredstava po industrijskim granama u Hrvatskoj pokazuje da se tekstilna industrija nalazila na petom mjestu sa 10,47% ukupnih sredstava (el. centrale 18,80%, prehrambena industrija 16,94%, kemijska 16,17%, ekstraktivna i vezivog materijala sa 13,46%).⁷⁵

Kapital investiran u industriju na području Hrvatske u razdoblju od 1920. do 1938. godine bio je 1.502,81 milijuna dinara, a investicije u tekstilnoj industriji apsorbirale su 257,435 milijuna dinara ili 17,13%. Ispred tekstilne industrije po veličini investicija nalazila se kemijska industrija u koju je uloženo 279,623 milijuna dinara ili 18,6% od cjelokupnih investicija. Tekstilna industrija počela se sistematičnije razvijati u Hrvatskoj tek nakon prvoga svjetskog rata. U tabeli br. 8 prikazujemo starost tekstilne industrije u Hrvatskoj po godinama osnutka.

Tabela 8.

TEKSTILNA INDUSTRIJA HRVATSKE OD 1919. DO 1938. GODINE – OPĆI PODACI*

Godina osnivanja	Broj tvornica	Kapital (u 1.000 d)	Radna mjesta	Pogonska snaga (u KS)
do 1919.	30	167.339	6.750	4.408
1920–1938.	91	257.435	14.301	5.790
Ukupno	121	424.774	21.051	10.198

* Tri tekstilna poduzeća nalazila su se izvan današnjeg područja SR Hrvatske i to: predionica vune (A. Hubert, Šid); tkalnica pamuka »Ukrina d. d.«, Derventa; te tvornica čarapa u Bosanskom Brodu.

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća, Beograd 1941, str. 68.

Prosječno investirani kapital u jednu tvornicu bio je 3,5 milijuna dinara. Prosječno je imala 174 radnika i 84 KS pogonske snage. Sredstva za proizvodnju razvijala su se sporije od radnih mjesta, pa je na jednoga radnika dolazilo sve manje strojeva. Dakle, porast radnih mjesta nije bio praćen

⁷⁴ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura, op. cit., 850; *Ista*, Položaj tekstilnih radnika, op. cit., 95; Tekstilna industrija i tekstilno radništvo, op. cit., 64–78.

⁷⁵ Statistika industrije, op. cit., 38–41.

odgovarajućim porastom stalnog kapitala. Na jedno radno mjesto u tvornicama osnovanim do 1919. godine otpadalo je 24.790 dinara, a u onim koje su bile osnovane od 1920. do 1938. godine trebalo je samo 18.000 dinara stalnog kapitala. Organski sastav kapitala umjesto da se povećao pokazivao je tendenciju opadanja, što je zapravo značilo tehnološko zaostajanje. Uzroke treba tražiti u obilju radne snage i niskim nadnicama s jedne strane i postojanju monopola u raznim oblicima s druge, pa se konkurencija nije javljala kao podstrekač poboljšanja organskog sastava kapitala. Tome je pridonijela carinska zaštita i osnivanje sitnih industrijskih poduzeća domaćeg kapitala. Mehanizacija rada bila je u tekstilnoj industriji Hrvatske niska, pa je na jedno radno mjesto otpadalo svega 0,48 KS pogonske snage. Ona je bila niža od prosjeka u industriji toga područja, gdje je na jedno radno mjesto dolazilo i do 1,10 KS pogonske snage.

Interesantno je upoznati vrijednost osnovnih sredstava i njihov sastav, njihovo porijeklo i dotrajalost. Vrijednost stalnog kapitala tekstilne industrije Hrvatske bila je 424,774 milijuna dinara, ali Statistika Kraljevine Jugoslavije ne iskazuje njegov sastav. Približno se može utvrditi sastav osnovnih sredstava tekstilne industrije na osnovi podataka iz dosjea pojedinih tvornica, koje je vodilo Ministarstvo trgovine i industrije. *Vrijednost osnovnih sredstava u 59 tekstilnih tvornica, čiji su dosjei sačuvani, bila je 1937. godine 311,435 milijuna dinara ili 73,31% cjelokupnih sredstava tekstilne industrije.* Na zgrade je otpadalo 136,659 milijuna dinara ili 49,13%, a na strojeve 141,468 milijuna dinara ili 50,86%. Za šest tvornica nisu posebno iskazani podaci za zgrade i strojeve, već su osnovna sredstva iskazana ukupno, sa 33,308 milijuna dinara.⁷⁶

Tekstilna industrija bila je u međuratnim godinama znatnim dijelom opremljena uvozom već stare opreme i postrojenja. Takvom razvitku industrije pogodovala je visoka carinska tarifa na gotove tekstilne proizvode s jedne strane, te jeftina domaća radna snaga i relativno stabilno, ali ograničeno unutrašnje tržište s druge. Carinska zaštita zatvarala je unutrašnje tržište inozemnoj konkurenciji i omogućavala je da i stara postrojenja, koja su u inozemstvu postala nerentabilna, uz korištenje jeftine radne snage postizu vrlo dobar rentabilitet i daju profit.

Tekstilna industrija bila je upućena na uvoz tekstilnih strojeva iz inozemstva, pošto u zemlji nije bila razvijena takva strojarska industrija. Uvoz tekstilne opreme i postrojenja bio je do 1932. godine oslobođen plaćanja carine. Tako su u našu zemlju bili uvezeni osim novih i strojevi koji su zastarjeli, ekonomski ili fizički amortizirani, ili izbačeni iz proizvodnje. Tadašnja tekstilna poduzeća zatražila su od vlade zabranu uvoza takvih starih tekstilnih strojeva. Nakon toga je svako poduzeće, koje se osnovalo, moralo prije dobivanja dozvole za rad potpisati formalnu obvezu, da će u njemu biti instalirani novi strojevi. To isto je vrijedilo i za uvoz opreme. Na uvoz rabljenih tekstilnih strojeva bila je 1932. godine uvedena carina, pa je taj uvoz gotovo i potpuno prestao. Velik dio poslijeratne tekstilne industrije u zemlji bio je izgrađen iz reparacija. Dakle, nastavljen je uvoz rabljenih strojeva.⁷⁷

⁷⁶ AJ Fond MTI, god. 1937, kut. 571, 573, 574, 583, 586, 587.

⁷⁷ *Ekonomist*, br. 10, oktobar 1936; *Jugoslovenski Lloyd*, 22. VII 1927; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 15. II 1931, 28. II 1931, 31. III 1931, 31. III 1935.

Postojao je vrlo visok stupanj zastarjelosti i dotrajalosti osnovnih sredstava, što je bilo najčešće posljedica uvoženja starih strojeva i opreme.

U samoj strukturi predratne tekstilne industrije postojale su velike neusklađenosti. Razvoj u pamučnoj industriji išao je u smjeru bržeg porasta tkalačkih i trikotažnih kapaciteta od predioničkih, pa se uvoz prediva neprestano povećavao. To se vidi iz tabele br. 9.

Tabela 9.

OSNOVNA SREDSTVA U TKAONICAMA I PREDIONICAMA PAMUKA I VUNE U HRVATSKOJ 1929. I 1938. GODINE

Naziv podvrste industrije	1929.		1938.		
	broj vretena	broj razboja	broj vretena	broj razboja	broj češljara
Prerada pamuka	44.370	2.724	—	—	—
Prerada vune	13.240	476	21.938	648	37

Izvor: J. Lakatoš, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd, Zagreb 1929, gl. V, str. 49; N. Popović i D. Mišić, Naša domaća privreda, Faktori – Stanje – Unapređenje, Beograd 1929, str. 446; Arhiv Jugoslavije, Fond Centrale industrijskih korporacija 76, fasc. 55–95–96.

Početna tekstilna industrijalizacija u zemlji više je zahvatila tzv. posljednju proizvodnu fazu. Struktura pamučne industrije Hrvatske bila je nepovoljna, jer je 1938. godine na 16 tkaonica dolazila samo jedna predionica. Iste je godine u preradi vune bilo 8 predionica i 6 tkaonica, ali su 3 predionice bile manjeg proizvodnog kapaciteta. Dakle, kapaciteti predionica nisu bili usklađeni s kapacitetom tkaonica, pa su se morale uvoziti velike količine prediva.⁷⁸

Vrijednost uvoza tekstilnih investicionih dobara u razdoblju 1926. do 1938. godine bila je 606,8 milijuna dinara. Na uvoz razboja otpadalo je 144,9 ili 23,9%, mašina predilica 114,5 ili 18,9%, a na ostale tekstilne strojeve i opremu 374,4 milijuna dinara ili 57,3%.⁷⁹

Pamučna je industrija u zemlji imala 1938. godine 177.000 vretena i 12.000 razboja.⁸⁰ Međutim i s razvojem kakav je pamučna industrija postigla u međuratnom razdoblju postojao je nesklad između predionica i tkaonica. Predionice su bile usko grlo, pa smo bili ovisni o uvozu, što je imalo negativne posljedice, napose u godinama uoči drugoga svjetskog rata. Predivo smo uvozili iz Engleske, Čehoslovačke, Austrije i Italije. Tako su npr. 1938. godine bile uvezene 13.972 tone pređe, što je pokrivalo tek

⁷⁸ Statistika industrije, op. cit. 158–160.

⁷⁹ Ekonomist, br. 4–5, april-maj 1939.

⁸⁰ B. Jurković, op. cit., 341.

44,3% naših potreba.⁸¹ Tkaonice pamuka razvijale su se mnogo brže, jer je za njih trebalo manje kapitala, a i pređa je imala nižu carinu. To nije bio slučaj kod predionica. Više od 52% svih razboja imala je pamučna industrija u Sloveniji, gdje je bila osobito jaka koncentracija tih tvornica (Maribor, Kranj), 26% tih razboja bilo je u Hrvatskoj, a ostatak od 18% u Srbiji.⁸²

DRŽAVNA POLITIKA I INTEGRACIONI PROCESI U TEKSTILNOJ INDUSTRIJI

U razdoblju od 1918. do 1941. država je pomoću ekonomsko-političkih instrumenata razvila sistem ekonomskih i političkih mjera koje su djelovale na tekstilnu industriju. To se prije svega odnosi na zaštitu kapitala i carinsku zaštitu, a potom na različite politike, npr. tarifnu, poresku, kartelnu ili politiku državnih nabavki. Paralelno uz tu politiku dolazilo je povremeno do integracionih procesa kao posljedica takve politike.

DRŽAVNA POLITIKA

U bivšoj Jugoslaviji nije bilo planske ni sistematske industrijske politike. Industrijalizacija zemlje provodila se spontano, a rukovodila se interesima imaoća domaćeg, a naročito stranog kapitala. Prikaz industrijske politike toga doba izložit ćemo prema ovim naslovima: a) sloboda djelatnosti domaćeg i stranog kapitala i njegova zaštita; b) carinska zaštita; c) tarifna politika; d) poreska politika; e) kartelna politika i f) politika državnih nabavki.

a) Sloboda djelatnosti domaćeg i stranog kapitala i njegova zaštita

Sva politika države sastojala se u tome »da se ostavi kapitalizmu slobodan put, da radi što hoće i kako hoće, da interes industrijalaca i poduzetnika rukovodi industrijalizacijom i da je organizira«. Riječ je, dakle, o općem načelu kapitalizma koje se primjenjivalo i u ostalim kapitalističkim zemljama.

Kod zaštite kapitala ispoljavao se stav organa vlasti u sukobu između rada i kapitala, pa se država u svakoj prilici gotovo uvijek stavljala na stranu kapitala, a protiv radničke klase.

⁸¹ S. Dimitrijević, op. cit., 94.

⁸² Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 9, god. IX, 1935.

Strani kapital plasiran u jugoslavenskoj industriji uživao je iste pogodnosti kao i domaći. Dapače je bio i u prednosti, jer su to bili veći plasmani, pa mu je uspjelo postići i različite pogodnosti.⁸³

b) Carinska zaštita

Stvaranjem zajedničke države bilo je protegnuto na cijeli jugoslavenski teritorij važenje carinskog sistema, koji je dotada na osnovi Zakona o općoj carinskoj tarifi od 31. III 1904. godine vrijedio samo u Srbiji. Taj je zakon doživio četiri značajnije promjene (4. VI 1921, 23. XI 1921, 30. III 1922. i 31. VII 1922) u kojima je bila naglašena tendencija povećanja carina. Prijašnji zakon, koji je vrijedio do 20. VI 1925, bio je zamijenjen »Prijedlogom zakona o općoj carinskoj tarifi«, koji je imao protekcionistički karakter za većinu industrijskih proizvoda. Pojedini stavovi Prijedloga zakona o općoj carinskoj tarifi bili su s vremenom izmijenjeni.⁸⁴

Carinski tarifni stavovi bili su različiti prema vrstama proizvoda. Gledano u cjelini, ti stavovi su bili visoki, pa se bivša Jugoslavija ubrajala u red zemalja s najvišim carinama. Carinska zaštita industrijskih proizvoda iznosila je u Jugoslaviji prije povećanja 1925. godine 23% od vrijednosti industrijskih proizvoda. Carinska je zaštita bila povećana novom carinskom tarifom godine 1925, pa je 1927. godine dosegla već 32%, a 1931. godine čak 46% od vrijednosti uvezene robe. Carinski tarifni stavovi bili su različiti prema vrstama proizvoda. Za pojedine vrste industrijskih proizvoda carinska je zaštita bila npr. ova: kemikalije 37,8% od vrijednosti uvoza, tekstil 30%, koža 33,7%, papir 32,7%, staklo 53,3% i željezni proizvodi 41,4%. Međutim, carinski tarifni stavovi kod nekih proizvoda bili su mnogo veći. Tako je npr. 1938. godine carina za šećer u autonomnoj tarifi bila 110% od domaće vrijednosti. Carina na pivo bila je 208%, na kvasac 94%, konzervirano meso 167%, kalcijev karbid 591% i kalcijev cijanamid 509%.⁸⁵

Suprotno tome, prije povišenja 1925. godine, uvozna carinska tarifa na gotove tekstilne proizvode nije bila visoka prema onoj u ostalim zemljama. Do promjene je došlo uz povećanje carine i radi stabilizacije dinara. U carinskoj politici bivše Jugoslavije nije bilo određenog sistema i pravca, već je bila vođena prema utjecaju koji su imali pojedini privredni krugovi na državnu upravu, a često je mjerodavan bio politički utjecaj pojedinih političkih partija. Tako je npr. carina na uvoz prediva bila relativno niska, zbog utjecaja koji su imali na vođenje carinske politike vlasnici tkaonica. Radi toga je i mogla biti očuvana disproporcija između tkaonica i predionica, naročito pamučnih proizvoda u zemlji.

U tabeli br. 10 navodimo primjere relativne vrijednosti carine za neke tekstilne proizvode.

⁸³ M. Mirković, *Ekonomska historija*, op. cit., 384–388.

⁸⁴ S. Kukoleča, *Industrija Jugoslavije, 1918–1938*, Beograd 1941, 468; Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929, Zagreb 1930, 90; Izvještaj trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1932, Zagreb 1933, 86.

⁸⁵ R. Bičanić, *Ekonomske promjene*, op. cit., 90; M. Mirković, *Industrijska politika*, op. cit., 297; D. Mišić, op. cit., 290.

Tabela 10.

CARINSKA ZAŠTITA TEKSTILNE INDUSTRIJE

Vrste proizvoda	% carine od vrijednosti domaće robe (1938. god.)			% carine od vrijednosti uvezene robe (osnova: prosječan uvoz u 1937. i 1938)		
	do 1925. god.	1925. do 1938.	ugovorna	do 1925. god.	1925. do 1938.	ugovorna
1. Pamučno predivo						
do No 12	20,13	23,81	20,13	13,41	13,41	13,41
2. Laneno predivo	22,88	48,08	—	7,78	16,45	—
3. Kudjeljno predivo	22,90	23,20	16,36	9,61	9,73	6,87
4. Juteno predivo	2,87	16,97	7,18	3,17	18,73	7,92
5. Vuneno češ- ljano predivo do No 16	27,17	28,10	18,67	11,77	12,17	8,09
6. Predivo od prirodne svile	15,34	22,65	19,17	3,87	5,72	4,84
7. Glatke pamu- čne tkanine						
50—80 žica	—	—	—	23,22	38,92	27,12
8. Lanene tka- nine s više						
od 60 žica	—	—	—	22,13	52,32	38,74
9. Jutene tkanine	17,92	49,40	—	7,60	20,96	—
10. Svilene tkanine	—	—	—	63,20	103,77	63,20
11. Čarape i sokne	61,60	117,0	88,0	14,32	27,21	20,46

Izvor: S. Kukoleća, Industrija Jugoslavije 1918—1941, Beograd 1941, str. 466—468, 510—516.

Uvozne carine na tekstilne proizvode bile su različite. Ovisilo je o tome što se uvozilo: gotovi proizvodi, poluproizvodi ili samo sirovine. Carinska zaštita tekstilnih proizvoda u Jugoslaviji bila je prije 1925. godine u prosjeku 21,6% vrijednosti domaće robe odnosno 16,53% vrijednosti uvezene robe. Carinska zaštita bila je povećana novom carinskom tarifom 1925. i kasnijim izmjenama, pa je u razdoblju 1925—1938. godine prosječ-

no bila 34,1% vrijednosti domaće robe odnosno 31% vrijednosti uvezene robe. Carinska tarifa na uvoz gotovih tekstilnih proizvoda bila je visoka, a također je bila viša kod poluproizvoda koji su se proizvodili u zemlji. Carina na uvoz pamučnih sirovina, kemikalija i ostaloga pomoćnog materijala, što je prilikom proizvodnje upotrebljavala tekstilna industrija, bila je niska. Tekstilna industrija ostala je zaštićena i uz koncesije, koje su bile u međuratnom periodu, a odnosile su se na tekstilne proizvode s raznim ugovornim zemljama.⁸⁶

S takvom carinskom politikom, koja se provodila u bivšoj državi, postala je Jugoslavija područje koje je prije uvelike bilo pristupačno proizvodima čehoslovačke, austrijske i poljske tekstilne industrije; za te proizvode strana, carinama zaštićena privredna oblast, u koju nisu drugi mogli prodirati s tekstilnim proizvodima bez velikih žrtava. Radi toga su tekstilne industrije tih zemalja nastojale da svojim kapitalima stvore jugoslavensku »nacionalnu« industriju, koja će prema ostalim zemljama uživati sve povlastice nacionalne industrije i tako se moći slobodno kretati po unutrašnjem jugoslavenskom tržištu. Zato je zbog reciprociteta bivša Jugoslavija uvoznim carinama štitila i pomagala na isti način domaći i strani kapital u tekstilnoj industriji. Osim toga su joj bile osigurane niske cijene domaćih sirovina izvoznim carinama do 1931. godine. Zato strana tekstilna industrija u Jugoslaviji »postizuje relativno visoke cijene za svoje proizvode znatnim dijelom i zbog toga svog monopolskog položaja, koji je stvoren carinskom zaštitom.«⁸⁷

Od 1936. godine, zbog pojave hiperprodukcije i pojačane konkurencije među industrijski razvijenim zemljama, neke od njih koriste se politikom subvencioniranja, premiranja izvoza i dumping-cijenama. To je bio slučaj i s Njemačkom i Italijom. One su dumping-cijenama bile kadre mimoći tadašnje visoke zaštitne carine na uvoz tekstilnih proizvoda i pojavile su se na jugoslavenskom tržištu, kao jaki konkurent našoj tekstilnoj industriji. Posljedice toga bile su da su mnoga poduzeća u zemlji morala obustaviti rad.

Radi očuvanja domaće tekstilne industrije od daljnjeg uvoza robe po dumping-cijenama, pristupilo se drugim mjerama državne politike. U prvom redu uvodi se kontingentiranje uvoza, uvode se uvozne dozvole. Time se unutrašnje tržište nastojalo sačuvati samo za domaću industriju, i to onoliko koliko su to dopuštali važeći trgovački ugovori.⁸⁸

c) Tarifna politika

Težište cjelokupne tarifne politike ipak se sastoji u donošenju i promjenama lokalne tarife. Prilikom donošenja lokalne tarife država može imati veliki utjecaj na rad i razvoj pojedinih industrijskih grana. Ona tako ima znatan viševrsni utjecaj pomoću mjera tarifne politike koje joj stoje na

⁸⁶ S. Kukoleča, op. cit., 476–488.

⁸⁷ M. Krmpotić, Godina 1934. u privrednom i socijalnom životu, *Socijalni arhiv*, Beograd 1935, 1–2, 10; M. Mirković, *Ekonomska historija*, op. cit., 386–387; *Isti*, *Industrijska politika*, op. cit., 297.

⁸⁸ AJ Fond CIK, 76, fasc. 82–155; fasc. 84–157 prepiska 1936; D. Mišić, op. cit. 291; *Jugoslovenski Lloyd*, 11. IV 1936; 21. VI 1936; 9. VI 1937.

raspolaganju. To su: klasifikacija robe (robna diskriminacija), izuzetne tarife (mjesna i relaciona diskriminacija), a također i pomoću tabele visine podvoznih stavova za računanje vozarine. Zapravo je osnova cjelokupne tarifne politike države klasifikacija robe. Unifikacija željezničke tarife bila je provedena 1925. godine, pa je roba u sporovoznom prometu bila razvrstana u devet različitih klasa. Pojedine grupe dobara tekstilne industrije, na osnovi željezničke tarife iz 1925. godine, bile su podijeljene u ove klase: U kabastu robu za čiji se prijevoz na 100 km za 100 kg plaćalo 3590 para ubrajala se vata, ukoliko se prevozila u količinama manjim od 5000 kg. Vuna i razne tkanine (ispod 5000 kg) uvrštene su u I razred, a za prijevoz 100 kg na 100 km plaćalo se 2490 para. U II razred uvrštena je konoplja i pamuk, ako su se prevozile količine manje od 5000 kg. Ovdje se prijevoz plaćao za 100 kg na 100 km 1750 para. Konoplja, ako se prevozila u količinama većim od 10.000 kg, ulazila je u C »kolski« razred, gdje je prijevozni trošak za 100 kg na 100 km bio svega 690 para. Tekstilne sirovine i poluproizvodi ubrajali su se u dobra veće vrijednosti, pa prema tarifi iz 1925. godine nisu bili odgovarajuće opterećeni prijevoznim troškovima, kao što je bio slučaj s nekim drugim sirovinama ili proizvodima znatno manje vrijednosti. U istu klasu s tkaninama i vunom ušli su i proizvodi koji prema svojoj vrijednosti nisu mogli podnijeti veća opterećenja. Za prijevoz vode za piće ljudima i stoci, za sadnice, gnojivo, kameenje, grah, leću i sol plaćalo se isto kao za pamuk i konoplju. Tekstilna industrija plaćala je prema spomenutoj tarifi relativno niske prijevozne troškove u odnosu na vrijednost sirovina, poluproizvoda i gotovih proizvoda koje je prevozila.⁸⁹

Tarifna politika bila je dakle sredstvo kojim se država služila u pomaganju industrije, pa tako i tekstilne, a sastojala se i u davanju niskih prijevoznih stavova. Država je pri tome gubila znatne sume novca, koje je nadomještala visokim stavovima za prijevoz neindustrijskih proizvoda i denčane robe, a naročito za prijevoz putnika. U bivšoj Jugoslaviji nije bilo smišljene i sistematske tarifne politike, već je ona bila podložna utjecaju različitih interesenata. Niske tarife na prijevoz industrijskih proizvoda omogućile su i veću akumulaciju u industriji koja je išla na račun dohotka ostalog stanovništva. Međutim, pošto je znatan dio industrije bio u rukama stranog kapitala, takva tarifna politika omogućila je da se i on koristi danim domaćim povlasticama.

d) Poreska politika

Na teritoriju države SHS postojao je heterogeni poreski sistem, sve do njegove unifikacije 1928. godine. Do tada je na snazi bilo pet raznovrsnih sustava neposrednih poreza. Unifikacija sistema neposrednog poreza bila je provedena Zakonom o neposrednim porezima, donesenim za cijelu zemlju 8. II 1928. godine, a stupio je na snagu 1. I 1929. godine. Iste godine bile su donesene i dvije njegove novele. Prva novela bila je donesena 28. III 1929, a druga 3. IV 1929. godine.⁹⁰

⁸⁹ M. Mirković, Saobraćajna politika, Beograd 1933, 201–209; *Isti*, Izbor iz ekonomskih radova, Zagreb 1958, 151.

⁹⁰ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929, Zagreb 1930, 100–101; *Službene novine*, 30. III 1929; 21. VI 1929; *Narodne novine*, 3. IV 1929; 25. VI 1929.

Poresko opterećenje industrije bilo je dvojako: neposredno i posredno. Neposredni porez bio je osnovno i najvažnije opterećenje industrije, a imao je dva poreska oblika: tečevinu i društveni porez. *Prvim oblikom* bila su opterećena industrijska poduzeća, koja nisu bila obvezana na javno polaganje računa, dok se drugi primjenjivao na društva obvezana na javno polaganje računa. Da bi spriječio poreske utaje i zloupotrebe, zakonodavac je uveo još dva dodatna poreska oblika: minimalni porez i posebni poreski dodatak. Minimalan porez prvo se utvrđivao na osnovi proporcionalne stope koja je bila 1,5%, a kasnije je bila povećana na 2% bruto-prometa. Nakon toga bio je utvrđivan na osnovi progresivne stope od 2 do 8%, a kasnije na 2–10% godišnjeg bruto-prometa. Minimalan porez na godišnji bruto-promet plaćao se samo ako nije bio manji od 2 do 10% dioničke glavnice toga društva.

Neposredni porez kod oba oblika tečevine i društvenog poreza razlikovao je osnovnu i dopunsku stopu. Osnovna stopa kod tečevine bila je 10%, a kod društvenog poreza 11%. Dok je osnovna stopa bila u oba oblika neposrednog poreza za industriju proporcionalna, kod dopunskog poreza ona je bila progresivna. Kod industrije opterećene tečevinom bila je od 2 do 12%. Progresivna stopa dopunskog poreza kretala se od 2 do 20% uloženog kapitala.⁹¹

Osim toga, tekstilna je industrija plaćala opći i skupni porez na poslovni promet. Stopa općeg poreza na poslovni promet najprije je bila 1%, kasnije 2%, zatim 2,5%.⁹²

Neposredni porez sa svim svojim oblicima, dopunskim porezima i državnim prirezima nije bio velik do donošenja Zakona o neposrednim porezima 8. II 1928. godine. Primjenom novog sistema neposrednih poreza bilo je povećano poresko opterećenje industrije za oko 20%.⁹³

Uredba o skupnom porezu na poslovni promet od 14. III 1931. godine stupila je na snagu 1. IV 1931. godine. Ta Uredba bila je izmijenjena Uredbom od 16. IX 1931. i Uredbom od 1. X 1931. godine. Zakonom od 14. VIII 1932. godine o izmjenama i dopunama zakona o porezu na poslovni promet bila je linearno podvostručena njegova stopa od 1% na 2%.⁹⁴ *Poseban poreski dodatak* plaćala je samo ona industrija koja je svoje proizvode prodavala izravno potrošačima. Odredbama financijskog zakona za godine 1937–1938. bila je uvedena progresija *minimalnog poreza*, koji je zapravo značio opterećenje industrije. Tim poreskim oblikom opterećivao se cjelokupni bruto-promet, bez obzira na to je li postojala dobit ili nije. Pooštrene su bile odredbe Zakona o državnoj trošarini i uvedene nove trošarine na različite proizvode. Financijskim zakonom 1. IV 1936. godine uvedena je i *banovinska trošarina* na tvorničku odjeću.⁹⁵

⁹¹ S. M. Kukoleča, op. cit., 522–525.

⁹² *Službene novine*, 28. VIII 1930; 18. III 1931; Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931, Zagreb 1932, 100–102.

⁹³ *Narodno blagostanje*, 19. VII 1930.

⁹⁴ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1931, Zagreb 1932, 102; Izvještaj trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu za godinu 1932, Zagreb 1933, 90–95; *Službene novine*, 11. VI 1932; 11. IX 1932; 15. VIII 1932.

⁹⁵ S. M. Kukoleča, op. cit., 89; 525–527; *Jugoslovenski Lloyd*, 18. IV 1937.

Tekstilna industrija bila je opterećena i posrednim fiskalnim teretima: bano-vinskim nametom, trošarinama i carinama.

No, i uz tendenciju povećanja poreza i ostalih dažbina, kojima je bila opterećena industrija, poreski je sistem bio povoljan za kapital, jer su se poreske odredbe mogle relativno lako izigrati. Velik broj poduzeća imao je fiktivne bilance, utaje poreza. Kako država nije mogla porezom obuhvatiti dobit poduzeća, uvela je posredne poreze, npr. državnu trošarinu. Međutim, to je industriji odgovaralo jer nije zahvaćalo dobit, jer je visina trošarine bila uključena u prodajnu cijenu i tako prebačena na potrošače. Sva dionička društva s kapitalom od 28,2 milijarde dinara platila su na ime poreza 1933. godine od razrezanih 190 milijuna samo 73 milijuna dinara. Iste godine platili su na ime poreza zanatlije, čiji je kapital bio svega 2,25 milijardi dinara, 76 milijuna dinara ili u odnosu na veličinu kapitala jedanaest puta više. Takva poreska politika svjesno je išla naruku velikom kapitalu u raznim oblastima privrede (banke, industrija, osiguravajuća društva itd.) na štetu sitne privrede. Porez koji su plaćale osobe u najamnom radnom odnosu bio je te godine (1933) triput veći od poreza koji su plaćala dionička društva, odnosno iznosio je toliko koliko je zajedno plaćala cjelokupna gradska privreda (industrija, bankarstvo, trgovina, zanatlije, slobodne profesije itd.). Prema tome, poreskom politikom bivše Jugoslavije poresko je opterećenje bilo prevaljeno na sitnu privredu i ljude u najamnom odnosu. Poreska praksa u bivšoj Jugoslaviji ukazuje i na to da je ekonomski jači poreski obveznik plaćao manje poreza od ekonomski slabijih. Poreska politika u bivšoj Jugoslaviji favorizirala je industrijski kapital.⁹⁶

e) Kartelna politika

Industrijska politika bivše Jugoslavije bila je blagonaklona prema kartelima. Takav stav vidi se i iz ekspozea ministra trgovine i industrije za godinu 1937/38. u kojem on kaže: »Savremena industrija ne može biti bez kartelne organizacije. Karteli stvaraju red na tržištu, prilagođavajući proizvodnju potrebama potrošnje, dele tržište prema najpovoljnijim saobraćajnim uslovima i proizvodnju prema tehničkoj sposobnosti. Sve ove mere u krajnjoj liniji vode pojevtinjenju proizvoda i sniženju cena.« Međutim, u praksi je situacija bila znatno drugačija, jer zaključivanjem kartelnih sporazuma nije došlo do sniženja cijena, već su one naprotiv bile povećane. Osim toga, nastojao se prikriti utjecaj stranog kapitala na stvaranje kartela, pa je i u istom ekspozeu rečeno: »Udarajući protiv kartela mi u takvim slučajevima pogađamo prvo svoju industriju, a među svojom prvo onu koja je najviše nacionalna.«⁹⁷ To ne treba posebno komentirati, ako se zna u čijim je rukama pretežnim dijelom uistinu bila industrija bivše Jugoslavije.

Industrijska politika svela se zapravo samo na državnu kontrolu kartela. U tom smislu punu diskrecionu vlast imao je ministar trgovine i industrije. U Uredbi o kartelima od 18. VIII 1934. godine s njezinim izmjenama i

⁹⁶ D. Mišić, Položaj zanatlija u sistemu naših neposrednih poreza, Privredni letopis zadužbine Nikole Spasića, Beograd 1937, 256–280; *Isti*, op. cit., 291–292.

⁹⁷ D. Mišić, op. cit., 288–289.

dopunama od 14. XII 1935. kaže se u čl. 1: »Karteli se stavljaju pod državnu kontrolu«, a u stavu 2: »Pod državnu kontrolu stavljaju se i karteli zaključeni u inozemstvu, kada se njihove odredbe primenjuju na teritoriji Kr. Jugoslavije.« Ministar trgovine i industrije mogao je zabraniti primjenu mjera i odluka kartela koje su bile protivne interesima narodne privrede, narodnog blagostanja ili drugim javnim interesima.⁹⁸

U ožujku 1938. godine bilo je u zemlji 78 registriranih kartela, a oni su obuhvaćali 345 tvrtki, od čega je 130 otpadalo na industrijske. Industrijska poduzeća bila su udružena u 3/4 svih tadašnjih kartela.⁹⁹ U registru koji je vodilo tadašnje Ministarstvo trgovine i industrije u Beogradu bilo je u razdoblju od 1935. do 1940. godine registrirano 106 industrijskih kartela.¹⁰⁰

Tekstilna poduzeća bila su u ovim kartelnim sporazumima: čarapa, hlačovina, lijepljene vate, šešira i tuljaca i umjetne svile. Bitno je bilo prilikom udruživanja u kartele pitanje cijena, jer je i tu pokretačka snaga, kao uostalom u kapitalizmu općenito, bio profit. Cijene proizvoda kartelirane industrije bile su mnogo više od cijena koje bi se inače formirale djelovanjem zakona vrijednosti na osnovi slobodne konkurencije. Kartel tvornica čarapa bio je osnovan 19. XII 1932. godine. Cilj zaključivanja kartelnog sporazuma bila je zajednička prodajna politika i organizacija, te kontingentiranje proizvodnje. Sporazum su zaključili najveći proizvođači čarapa u zemlji: »Silk«, tvornica čarapa d. d., Zagreb; »Polzela«, tvornica navadnih in tkanih pletenin d. z. o., Polzela; »Moravija«, fabrika pletenih proizvoda d. d., Beograd; »Braća Graner«, tvornica čarapa, vrpca i trakova, Čakovec; »Fako«, jugoslavenska tvornica čarapa i trikotaže d. d., Subotica. Kartelirana poduzeća imala su 50% veći proizvodni kapacitet nego što su bile mogućnosti plasmana na unutrašnjem tržištu. Nakon sklapanja toga sporazuma cijene čarapama bile su povišene.

Tvornice hlačovina sklopile su kartelni sporazum 5. III 1936. godine. Sporazum su zaključile ove tvornice: »Beogradska tekstilna industrija d. d.«, Beograd; »Preslica«, tekstilna industrija d. d., Zagreb, »August Erlich«, tekstilne tvornice, Maribor i »Ornik i Mitrović«, Otrški Vrh.

Tvornice lijepljene vate zaključile su kartelni sporazum 18. III 1936. godine. U kartel su ušla ova poduzeća: »Obnova«, d. d. za iskorišćavanje sirovina, Sarajevo, »Viteks«, industrija tekstila Armin Borovic, Vinkovci; »August Erlich«, tekstilne tvornice, Maribor i »Ing. S. Eskenazy & Co«, fabrika vate i tekstilne robe, Beograd.

Sve veće tvornice šešira i tuljaca zaključile su kartelni sporazum 22. XII 1934. godine.¹⁰¹

f) Državne nabavke

Država je pomagala tekstilnu industriju i državnim nabavkama. One su predstavljale značajan faktor za realizaciju velikog dijela njezine proiz-

⁹⁸ H. Holzmann, Uredba i pravilnici o kartelima, Zagreb 1937, 18–25.

⁹⁹ Jugoslovenski Lloyd, 24. XII 1938.

¹⁰⁰ D. Sabolović i I. Vrančić, Monopolistički kapitalizam – imperijalizam, politička ekonomija kapitalizma, III kolo, br. 6–7, Zagreb 1967, 314.

¹⁰¹ H. Holzmann, op. cit., 42–55.

vodnje, jer je država bila priličan potrošač različitih vrsta tekstilnih proizvoda, radi podmirivanja potreba vojske, željeznica, različitih državnih nadležstava, i sl. Znatan dio proizvodnje velikih tekstilnih poduzeća s područja Hrvatske bio je namijenjen pokrivanju državnih potreba.

Na osnovi Zakona o državnom računovodstvu i Zakona o radnjama iz 1931. godine bila je domaćoj industriji dana povlastica da je ona mogla biti i skuplja na licitacijama za 10% od ponuda strane industrije. Bila je to dodatna zaštita domaće tekstilne industrije, uz onu koju je imala pomoću carina.¹⁰²

INTEGRACIONI PROCESI U TEKSTILNOJ INDUSTRIJI

Pod integracijom općenito razumijevamo u definicijskom smislu »povezivanje, spajanje, ujedinjavanje ekonomskih funkcija, privrednih organizacija ili čitavih nacionalnih privreda u određenu cjelinu. Ponekad se ovim izrazom, u najširem smislu riječi, obuhvaćaju i svi oblici povezivanja u privredi, počev od najjednostavnijih oblika poslovne suradnje pa do potpunog spajanja proizvodnih i prometnih djelatnosti u nacionalnim i međunarodnim razmjerima.«¹⁰³ Takva integracija postojala je i u tekstilnoj industriji bivše Jugoslavije, naročito u posebnim oblicima, kao u obliku centralizacije kapitala, koncentracije, te formiranja nekih tipova kapitalističkih monopola.

a) Centralizacija kapitala

Centralizacija predstavlja poseban oblik koncentracije kapitala. Kod nje imamo, dakle, objedinjavanje vlasničkih prava u sve manjem broju ruku, dok kod koncentracije dolazi do objedinjavanja sredstava za proizvodnju na jednom mjestu. Postoji uzajamna povezanost između centralizacije i koncentracije. Naime, centralizacija kapitala omogućava i ubrzava proces koncentracije i obratno koncentracija djeluje na ubrzanje procesa centralizacije. Oba ta procesa mogu se odvijati nezavisno jedan od drugog. Stvarna centralizacija kapitala u tekstilnoj industriji bivše Jugoslavije bila je veća od formalne, jer su mnoga veća poduzeća financiranjem i sudjelovanjem u radu slabijih poduzeća bila pravi gospodari manjih poduzeća.

Centralizacija kapitala u predratnoj tekstilnoj industriji bila je potencirana sračivanjem industrijskog i bankovnog kapitala. Banke su sve više postale zainteresirane za industriju, pa su neke od njih s vremenom postale dioničari mnogih industrijskih poduzeća, tako i tekstilnih. Npr. Prva hrvatska štedionica sudjelovala je u 37 industrijskih poduzeća, Jugoslavenska banka u 16 i Hrvatska sveopća kreditna banka u 13.¹⁰⁴ Centralizacija kapitala u predratnoj tekstilnoj industriji u Hrvatskoj bila je takav proces, koji je doveo do prilično visoke centralizacije industrijskog kapi-

¹⁰² D. Mišić, op. cit., 292.

¹⁰³ A. Dragičević, op. cit., 249.

¹⁰⁴ S. Dimitrijević, op. cit., 23.

tala, ali koji istodobno nije bio praćen i koncentracijom sredstava za proizvodnju. Poduzeća su u većini ostala malena, niskog organskog sastava kapitala i niske proizvodnosti rada. Jeftina radna snaga, visoke zaštitne carine i kartelni sporazumi omogućili su postojanje takve industrije.

b) Koncentracija

Po definiciji koncentracija poduzeća u industriji znači »sjedinenje, stapanje ili suradnju više poduzeća bilo iste struke, ili struka koje se međusobno dopunjuju«. ¹⁰⁵ Koncentracija u industriji ne znači samo koncentraciju sredstava za proizvodnju, već i koncentraciju radne snage.

U predratnoj tekstilnoj industriji Hrvatske nalazimo i slučajeve horizontalne i vertikalne koncentracije, ali i kombinacije obaju tih pravaca čije primjere navodimo u narednim izlaganjima. Međutim, koncentracija se nije ograničavala samo na unutrašnje tržište, već je imala međunarodni karakter pošto su se sjedinjavala i stvarala sporazume poduzeća koja su se nalazila u raznim državama.

Mogućnost prođe omogućavala je koncentraciju kod koje je dolazilo do spajanja onih poduzeća tekstilne industrije, koja su se svojim proizvodima međusobno dopunjavala. Tako su npr. tkaonice vune ili pamuka, da bi osigurale poluproizvod, stvarale vlastite predionice. Tako je jedno takvo veliko koncentrirano poduzeće moglo da vlada cjelokupnim procesom proizvodnje tj. od prerade sirovina do izrade finalnog proizvoda.

No elemente koncentracije nalazimo i kod kudjeljara, koje osnivaju veleposjednici na svojem imanju, a koje dalje prerađuju njihovu konoplju. To je vrsta koncentracije u kojoj je poljoprivredno gospodarstvo bilo povezano s industrijskim poduzećima u tehničkom smislu. Tako su kudjeljare i veleposjed sačinjavali jednu ekonomsku cjelinu, u kojoj su se nadopunjavali time, što je veleposjed dobavljaio sirovine kudjeljari, a također se mogla iskoristiti ista radna snaga na veleposjedu i u raznim fazama prerade kudjelje. Proizvodnja na takvim veleposjedima bila je orijentirana na pokrivanje potreba sirovinama kudjeljara, pa su zato velike površine tih veleposjeda bile zasijane kudjeljom.

Kako znatan broj tekstilnih proizvoda nije mogao nakon uvođenja visoke carinske zaštite 1925. godine pod povoljnim uvjetima prijeći carinsku granicu naše zemlje, došlo je do osnivanja novih poduzeća ili kupovine već postojećih. Ekonomski razlozi doveli su do koncentracije poduzeća radi reguliranja odnosa na tržištu, radi uklanjanja međusobne konkurencije u cilju stvaranja određenog reda i ravnoteže u ponudi i potražnji industrijskih proizvoda, ravnoteže, koju samo tržište više nije moglo da ostvari samo djelovanjem mehanizma ponude i potražnje. Najčešće su to bila filijalna poduzeća stranog kapitala, prema potrebama naše potrošnje. Kao primjer možemo navesti osnivanje »MEZ« d. d. za proizvodnju svile za šivanje i vezenje u Zagrebu 1926. godine. Ono je bilo afilacija istoimenog poduzeća iz Freiburga. Isto je tako francuska tvrtka »D. Albert Goode, Bedin & Cie — Paris«, koja je do povišenja uvoznih carina snabdi-

¹⁰⁵ M. Mirković, Industrijska politika, op. cit., 97.

jevala naše tržište svilom, osnovala u proljeće 1930. godine »A. G. B. tkanine, jugoslavensko d. d.« u Zagrebu, koje je imalo svoju filijalu u Beogradu.¹⁰⁶

Često je u tekstilnoj industriji upravo financijski kapital bio taj koji je utjecao i vršio pritisak na poduzeća da bi došlo do fuzija. Kao primjer vertikalne fuzije spomenut ćemo tvornicu čarapa »Mira, d. d.« Zagreb, koja je 1929. godine prestala postojati kao samostalno poduzeće, jer se fuzionirala s »Domaćom tvornicom predenja i tkanja Duga Resa«, pa je nastavila dalje s radom kao proizvodna jedinica toga velikog poduzeća.¹⁰⁷

Slučaj horizontalne fuzije predstavljalo je udruživanje »Tvornice užarske robe i trgovine ribolovnih predmeta Josip Balković d. d.«, Zagreb i »Sjedinjenih tvornica kudjelje d. d. Bacs — Bodrog«, koje su imale tvornicu konoplje i užarske robe u Svetozar Miletiću. Do spomenute fuzije došlo je 1920. godine, pa je tako udruženo poduzeće dalje poslovalo pod nazivom »Sjedinjene tvornice konoplje i užarske robe Balković i Bacs — Bodrog d. d.«, Zagreb.¹⁰⁸

Koncentrirana industrija utjecala je na formiranje cijena, pa je velik dio potrošača morao plaćati monopolske cijene. Tako udružena poduzeća često su stvarala vlastitu organizaciju trgovine, po pravilu za prodaju na veliko, ali se ona naročito kod predmeta široke potrošnje protezala i na trgovinu na malo. Tako je kod nas npr. »Tivar« iz Varaždina imao vlastite prodavaonice po cijeloj zemlji.

Koncentracija u industriji može kao posljedicu imati snižavanje proizvodnih troškova. Ona je utjecala na smanjivanje broja zaposlenih radnika, jer se kod koncentriranih poduzeća često provodila racionalizacija radnog procesa. U periodima nepovoljne konjunktive, koncentracija je utjecala na smanjenje proizvodnje u koju su svrhu bili zaključivani kontingentni karteli.¹⁰⁹ Sporazum o kontingentiranju proizvodnje postojao je u kartelu tvornica čarapa zaključenom 19. XII 1932. godine, kartelu tvornica hlačevine od 5. III 1936. godine i kartelu tvornica šesira i tuljaca zaključenom 22. XII 1934. godine.

Koncentracijom i centralizacijom industrijskog kapitala u bivšoj Jugoslaviji s jedne strane i centralizacijom i koncentracijom bankarskog kapitala s druge bili su stvoreni uvjeti za njihovo tijesno povezivanje. Tako je postojala jedna od osnovnih karakteristika monopolističkog kapitalizma, tj. povezivanje monopolističkog financijskog i industrijskog kapitala koji nazivamo financijskim kapitalom. Banke su u tom stadiju kapitalizma u Jugoslaviji uz kreditore industrije postale i suvlasnici industrijskih poduzeća, ulazile su u njihove upravne odbore, pa su tako stekle mogućnost da upravljaju i kapitalima izvan bankarske oblasti i da utječu na poslovnu politiku takvih poduzeća. Bio je to, dakle, takav stadij kapitalizma, u kojem su banke sa svojim kapitalom direktno sudjelovale u proizvodnji i

¹⁰⁶ B. Jurković, op. cit., 353; S. Dimitrijević, op. cit., 94; *Narodno blagostanje*, 1. II 1930; 26. IV 1930; 26. IX 1931; 7. XI 1931; 7. II 1933.

¹⁰⁷ J. Lakatoš, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 58; *Hrvatska privreda*, kol. — ruj., 1937; *Jugoslavenski Lloyd*, 10. I 1930; 6. IX 1934.

¹⁰⁸ V. Pavlaković, op. cit., 343–344; *Jugoslavenski Lloyd*, 20. III 1920; 28. XI 1920.

¹⁰⁹ M. Mirković, *Industrijska politika*, op. cit., 144–160.

stvaranju kapitala onih poduzeća u čije su dionice bile uložile svoj kapital. Sjedište toga kapitala bilo je u Zagrebu, gdje su se nalazile najjače privatne banke. Npr. u koncernu Prve hrvatske štedionice u Zagrebu 1924. godine nalazilo se: 16 banaka i kreditnih zavoda, 51 industrijsko poduzeće, 5 velikih trgovačkih društava i 7 saobraćajnih dioničkih društava. Broj poduzeća koja su se nalazila u koncernu te banke bio je doduše nakon ekonomske krize smanjen, ali je ona ipak 1938. godine u svojem koncernu imala 34 industrijska poduzeća, a uz to još i 5 vlastitih poduzeća (4 ciglane, 1 tvornicu koža), dakle svega 39 industrijskih poduzeća. U svom koncernu obuhvatila je industrijska poduzeća koja su pripadala različitim granama. U interesnu sferu Prve hrvatske štedionice, od poduzeća tekstilne industrije, ulazila su ova: »Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja«, Duga Resa; »Vukovarska kudjeljara i predionica d. d.«, Vukovar i do 1931. godine »Prva jugoslavenska tvornica šešira i tuljaca d. d.«, Galdovo, a ta je banka financirala i niz drugih poduzeća. Hrvatska eskomptna banka imala je 1924. godine u svojem koncernu 8 banaka i kreditnih zavoda, 16 industrijskih poduzeća, 6 trgovačkih i 8 velikih saobraćajnih poduzeća.¹¹⁰ Jugoslavenska banka imala je u svojem koncernu 8 industrijskih poduzeća, od toga dva tekstilna: »Teksta«, za tekstilnu proizvodnju u Mariboru, i »Lanenu industriju d. d.«, Osijek.¹¹¹

Neka poduzeća tekstilne industrije u Hrvatskoj pripadala su domaćim koncernima, a bilo je i takvih, koja su predstavljala dijelove međunarodnih koncerna. Karlovačka tekstilna poduzeća »Vuna d. d.« i »Tekstilna industrija d. d.« pripadala su koncernu »Koste Ilića sinovi d. d.«, Beograd. Uz spomenuta karlovačka poduzeća u taj su koncern ulazila i ova poduzeća tekstilne industrije: »Fabrika vunениh tkanina 'Koste Ilića sinovi'«, Beograd i Leskovac, »Fabrika kanapa i užarije«, Leskovac, »Prva srpska fabrika tepiha Lazar Đunderski«, Vel. Bečkerek (danas Zrenjanin); »Prva srpska fabrika konfekcije«, Konak.¹¹² »Tvornica za pamučnu industriju d. d. Hermann Pollak & sinovi« pripadala je srednjoevropskom pamučnom koncernu, kojemu je na čelu stajala grupa Pollak-Parneg i austrijski »Industriekredit A. G.«. Kasnije je isti kapital bacio oko i na »Domaću tvornicu rublja« iz Zagreba, pa je ona postala afilacija »Tvornice za pamučnu industriju d. d.«.¹¹³ »Tekstilna industrija d. d.«, Varaždin bila je afilacija koncerna »Stiasny-Brünn«.¹¹⁴ Isto je tako »Prva jugoslavenska tkaonica svile d. d.«, Osijek pripadala do 1932. godine austrijskoj grupi »Brüder Schill A. G.«, koja je imala dvije tvornice u Čehoslovačkoj i po jednu u Austriji i Mađarskoj.¹¹⁵

¹¹⁰ R. Bičanić, *Ekonomске promjene*, op. cit., 101; *Hrvatska privreda*, god. XIII, br. 12, 1938.

¹¹¹ V. Rozenberg i J. Lj. Kostić, *Ko financira jugoslovensku privredu*, Beograd 1940, 48.

¹¹² *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 9, sep. 1929; br. 10, okt. 1929.

¹¹³ *Narodno blagostanje*, 25. I 1930; 22. II 1930; 11. VII 1931.

¹¹⁴ *Jugoslovenski Lloyd*, 18. I 1922; 23. II 1930; *Narodno blagostanje*, 4. I 1930; 14. XI 1931.

¹¹⁵ V. Rozenberg i J. Lj. Kostić, op. cit., 198.

PERIODIZACIJA RAZVOJA TEKSTILNE INDUSTRIJE U HRVATSKOJ (1918—1941)

Od 1918. do 1941. god. proteklo je razdoblje od 23 godine. Tekstilna industrija je za to vrijeme bilježila svoje uspone i padove. Amplitude tih promjena bile su različite. Vođeni statističkim istraživanjima i važnijim zbivanjima u toj privrednoj grani, došli smo do zaključka da je tekstilna industrija imala četiri perioda. Iako je svaka periodizacija relativna, pa tako i ova, ona ipak zaokružuje periode u kojima se nešto karakteristično dogodilo.

Razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj prošao je više etapa. Te etape razvitka podudarale su se unekoliko s razvojem privrede uopće. Iako je svaka periodizacija arbitrarna, u razvoju tekstilne industrije mogli bi se izdvojiti ovi karakteristični periodi:

prvi period od 1918. do 1924. godine,
drugi period od 1925. do 1929. godine,
treći period od 1930. do 1934. godine,
četvrti period od 1935. do 1941. godine.

PRVI PERIOD OD 1918. DO 1924. GODINE

Potkraj prvoga svjetskog rata tekstilna industrija u Hrvatskoj nije bila razvijena. Hrvatska se kao sastavni dio Austro-Ugarske Monarhije snabdijevala tekstilom iz sjevernih dijelova Monarhije. Osim Pamučne industrije u Dugoj Resi (osnovane 1884. godine), Tvornice pamučne robe Viliama Reinera u Zagrebu (osnovane 1900, a proširene 1905. godine) i Fildrove tvornice u Osijeku (osnovane 1901) u Hrvatskoj nije bilo većih tekstilnih poduzeća. Postojalo je doduše nekoliko poduzeća koja su se bavila izradom odjeće. Jedno takvo poduzeće izrađivalo je odjeću za potrebe vojske, a zapošljavalo je za vrijeme prvoga svjetskog rata oko 600 radnika. Veće poduzeće bila i »Prva hrvatska tvornica rublja« (osnovana 1898. godine). Prema tome, glavnina tekstilne industrije u Hrvatskoj nastala je u razdoblju između dva svjetska rata.

Uvoz tekstila bio je u prvim poslijeratnim godinama vrlo visok te je po vrijednosti npr. 1920. godine činio 49% cjelokupnoga jugoslavenskoga uvoza.

Uvoz tekstila vidimo iz tabele br. 11 (na str. 154).

U razdoblju od 11 godina prosječni uvoz tekstila po količini bio je godišnje 31,594.544 kg do 1932. godine. Razvojem tekstilne industrije u zemlji došlo je do promjene u strukturi tekstilnog uvoza i do smanjenja vrijednosti. Vrijednost uvoza tekstila bila je smanjena u razdoblju 1923—1929. godine od 3,5 mil. dinara na 2,2 mil. dinara, odnosno po vrijednosnom udjelu u čitavom uvozu od 37% na 29%.

Iz podataka o uvozu po količini ne može se mnogo vidjeti u pogledu napretka te industrijske grane, štoviše to su dokazi za suprotne tvrdnje (vidi

Tabela 11.

UVOZ TEKSTILA U JUGOSLAVIJU U RAZDOBLJU OD 1923. DO 1933. GODINE

Godina	Vrijednost (u 1.000 đ)	Količina (u kg)
1923.	3.551,735	37,616.157
1924.	3.288,339	38,733.853
1925.	3.318,745	42,641.013
1926.	2.773,129	37,263.635
1927.	2.622,826	42,935.786
1928.	2.392,662	42,415.089
1929.	2.275,415	43,099.891
1930.	2.130,390	42,494.487
1931.	1.418,292	34,042.984
1932.	816,701	22,304.209
1933.	950,815	27,181.968

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1933, Beograd 1935, str. 202—203, 208—209.

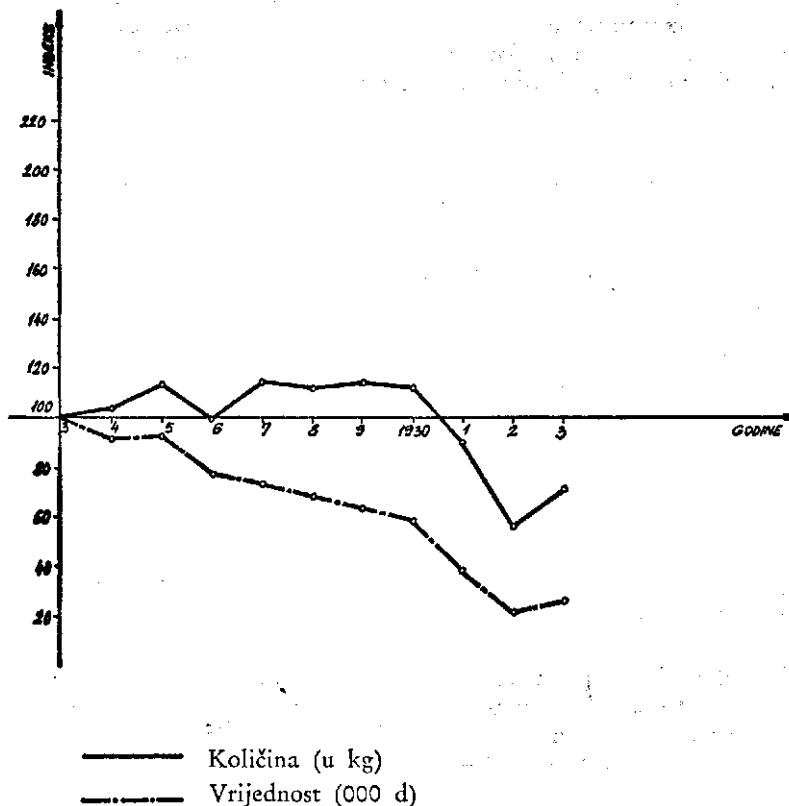
Preglednosti radi, te podatke prikazujemo u grafikonu 4 u relativnim iznosima, s bazom 1923. godine.

graf. 4). Uvoz je rastao do 1929. godine, a zatim opada zbog privredne krize, da bi ponovo nakon 1933. godine počeo rasti. Međutim, uvoz po vrijednosti se neprekidno smanjivao u odnosu na uvoz po količini. Do toga smanjenja moglo je doći iz nekoliko razloga: ili zbog toga što su vanjske cijene tekstila neprestano padale kao posljedica sve veće produktivnosti, ili zbog krize, kada se radilo i ispod cijene koštanja, da bi se održala zaposlenost. Promatrano razdoblje prati jača oscilacija domaćih cijena, ali one vjerojatno nisu i jedini uzrok zbog kojega je padala vrijednost uvezenog tekstila. Kad bi one jedine to bile, onda uvoz po vrijednosti ne bi konstatno padao, već bi se ciklično ponašao. Visoka vrijednost jedinice uvoza u prvim poratnim godinama može se objasniti time što su se u tim godinama više uvozili finalni proizvodi, a manje sirovine i poluproizvodi. U kasnijim godinama uvoz finalnih proizvoda postepeno opada u korist poluproizvoda i sirovina, što se vidi i iz grafikona br. 6 i 7. To bi samo donekle bio pokazatelj razvitka tekstilne industrije. Međutim, ako bi se željela dobiti prava slika o ukupnoj potrošnji tekstilnih proizvoda u zemlji, trebalo bi uvezenim količinama pribrojiti i unutrašnju proizvodnju i stanje zaliha. Za sada nam je to bilo nemoguće učiniti, jer se tada nije vodila statistika proizvodnje i prometa tekstilnih dobara u unutrašnjoj trgovini. Prve statističke tabele o uvozu tekstilnih proizvoda potječu iz travnja 1920. godine, pa statistički podaci kojima raspolažemo za 1918, 1919. i prvo tromjesečje 1920. godine ne odgovaraju potpuno stvarnom stanju uvoza tekstilnih proizvoda.

Grafikon 4

INDEKS UVOZA TEKSTILA U JUGOSLAVIJU U RAZDOBLJU 1923—1933.
GODINE

(1923 = 100)

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1933, Beograd 1935, str. 202–203, 208–209.

Prvih godina nakon prvoga svjetskog rata uvozile su se velike količine tekstila, naročito iz Italije i Čehoslovačke. To je ponukalo napose strani kapital da se više angažira na izgradnji te industrije u zemlji, jer su postojali za to povoljni uvjeti. U Hrvatskoj su već prije povećanja carinske zaštite 1925. godine bila osnovana brojna poduzeća tekstilne industrije. Većina novoosnovanih tekstilnih poduzeća bila je osnovana uz pomoć stranog kapitala, pretežno češkog, austrijskog i njemačkog te švicarskog. Sitni kapitalisti raznih narodnosti investirali su svoje kapitale u manja poduzeća trikotaže i konfekcije.

Banovina Hrvatska imala je 121 tekstilno poduzeće. Od toga ih je 30 osnovano do 1918. godine, a 91 u razdoblju 1919. do 1938. godine.¹¹⁶

¹¹⁶ Statistika industrije, op. cit., 68.

Međutim, za dobivanje potpune slike o svim tvornicama, koje su postojale prije 1918. godine, a tako i za one koje su bile osnovane u zajedničkoj državi, nedostaju podaci, osobito za one koje su prestale postojati prije 1938. godine.

U prvim godinama nakon prvoga svjetskog rata, razvoj tekstilne industrije pospješila je izgradnja novih tvornica, i rekonstrukcija, odnosno proširenja postojećih kapaciteta. Tabela br. 12 prikazuje pregled razvitka tekstilne industrije po petogodišnjim razdobljima.

Tabela 12.

TEKSTILNA INDUSTRIJA JUGOSLAVIJE OD 1919. DO 1938. GODINE – OPĆI PODACI

Godina	Broj tvornica	Kapital (u 1.000 d)	Radna mjesta	Pogonska snaga (u KS)
1919—1923.	76	375.032	16.421	6.907
1924—1928.	90	257.488	17.370	8.492
1929—1933.	82	168.922	9.690	4.431
1934—1938.	119	116.889	7.321	4.643
Ukupno	367	918.331	50.802	24.473

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije s adresarom industrijskih preduzeća, Beograd 1941, str. 60—61.

Tabela pokazuje da je za 19 godina broj novih tvornica neprekidno rastao, ali je zato padala visina investirano g kapitala, što znači da je riječ o osnutku manjih tvornica s manjim brojem radnih mjesta i manjom pogonskom snagom. U periodu 1934—1938. godine investiralo se 3,2 puta manje kapitala nego u razdoblju 1919—1923. godine. Na svaku tvornicu osnovanu u razdoblju 1919—1923. godine dolazilo je 216 radnih mjesta i 91 KS pogonske snage, a na tvornice osnovane u razdoblju 1934—1938. dolazilo je samo 61 radno mjesto i pogonska snaga od 39 KS. Znači da su bila osnivana manja poduzeća, s manje kapitala, manjim pogonom i brojem zaposlenih, što bi se moglo objasniti smanjenim rizicima investiranja.

Vrlo se brzo razvila domaća tekstilna industrija u prvom periodu, s obzirom na godine rata koje su mu prethodile, kao i zbog stvaranja novog i carinama zaštićenog područja, čime je uvoz postao selektivan.

Brzi tempo razvoja tekstilne industrije u Hrvatskoj bio je djelomično usporen poslije 1923. godine, a razlog treba tražiti u teškoćama kreditiranja zbog situacije u kojoj su se našli privatni novčani zavodi u sjevernim i sjeverozapadnim dijelovima zemlje. Poslije 1923. godine došlo je i do obustave emisije novog novca, pa se prijašnje pretjerano investiciono ulaganje odrazilo u nestašici novca i u sve većim teškoćama prodaje robe na tržištu. Usljed pomanjkanja kredita u toku 1924—1925. godine, propala su gotovo sva nesolidna poduzeća. Strana tekstilna industrija pritiskala je naše tržište svojim proizvodima, koji su bili i bolji i jeftiniji od domaćih. Doma-

ćoj industriji tekstila bilo je sve teže, jer je morala vraćati uzete kredite uz nevjerovatno visoku kamatnu stopu (20—30%). Osobite poteškoće dolazile su od provođenja politike stabilizacije novca. Pokušalo se na različite načine: snižavanjem proizvodnih troškova i obaranjem radničkih nadnica, ali to nije povećalo konkurentnu sposobnost domaće industrije prema stranoj na unutrašnjem tržištu. Tekstilci su sve češće zahtijevali protekcionističku politiku: da se promijeni carinska tarifa iz 1921. godine kako bi se tim spriječio ulazak stranoj tekstilnoj robi u zemlju.¹¹⁷ Oko sredine 1925. godine bila je donesena nova carinska tarifa zaštitnog karaktera.

DRUGI PERIOD OD 1925. DO 1929. GODINE

Drugi period razvoja tekstilne industrije u Hrvatskoj poklapa se s donošenjem nove carinske tarife (1925), a završava početkom privredne krize 1929. godine.

Nova carinska tarifa tekstilnoj industriji osigurava brži i sigurniji razvitak. Ona doista u tom periodu bilježi porast u carinama zaštićenom području. Smisao carinske politike bilo je smanjenje uvoza finalnih proizvoda i porast uvoza sirovina i poluproizvoda. To se i postiglo. Tako je npr. uvoz sirovog pamuka bio 1923. godine 20,5%, a 1930. godine 40,8% od ukupne težine uvezenog pamuka i pamučnih preradevina. Nasuprot tome, u istom razdoblju gotovo se prepolovio uvoz pamučnih tkanina od 57,6% na 30,9% i vunениh tkanina od 60 na 29%, a količinski se uvoz sirove vune povećao za više nego dvostruko — od 23 na 47%.¹¹⁸

Carinske izmjene utjecale su i na osnivanje novih tkaonica pamuka i vune. Utjecaj carinske zaštite na podizanje tkaonica pamuka bio je veći nego i u jednoj drugoj vrsti tekstilne djelatnosti. Novom carinskom tarifom bila je povećana zaštita pamučnih tkanina, a ona je iznosila od 30 do 50% vrijednosti robe pri uvozu. To je povećalo rentabilitet poslovanja te vrste tekstilne proizvodnje, što je dovelo i do osnivanja novih tvornica. Prema sačuvanim podacima u Hrvatskoj su bila do 1929. godine osnovana ova poznatija poduzeća prerade pamuka: »Preslica« d. d., Oroslavlje (1925), »Ivanišević i drugovi, dalmatinska tkaonica«, Makarska (1925), »Ivančica d. d.«, Oroslavlje, »Pamuk« d. d., Zagreb (1927) i »Judoslavenske tekstilne tvornice Braća Holzner d. d.«, Zagreb (1928), te »Prva šibenska tekstilna tvornica«, Šibenik (1928).

Slično kao kod pamučnih tvornica bio je novom carinskom tarifom podignut i nivo zaštite vunениh tkanina između 10—15% uvozne vrijednosti robe. Godine 1926. bila je osnovana »Krapinska tekstilna industrija d. d.« Krapina, a u kolovozu iste godine započela je s radom i »Zagorska tvornica vunениh tkanina d. d.«, Oroslavlje, a 1928. godine »Lana« — industrija vunene robe, Zagreb.

Kod pamučnog prediva naprotiv nije postojala veća razlika između nove i stare carinske tarife, pa tu carinska zaštita nije imala odgovarajući utjecaj na osnivanje novih tvornica kao kod drugih.

¹¹⁷ *Jugoslavenski Lloyd*, 17. VIII 1924.

¹¹⁸ R. Bičanić, *Ekonomске promjene u Hrvatskoj*, op. cit., 91.

Carinska je zaštita imala nadalje značajnu ulogu i pri osnivanju tvornica umjetne svile. Sve tvornice svile (i umjetne) bile su osnovane nakon 1925. godine. U Zagrebu je 1926. godine bio osnovan »Mezvater d. d.«, u Osijeku »Löwy Adolf«, tvornica svilene robe, a dvije godine kasnije, također u Zagrebu, »Svila«, tekstilna industrija Janowski i Porecki k. d. (1928). No, do jačeg investiranja u tu vrstu tekstilne proizvodnje došlo je tek kasnije, kad se carinskoj zaštiti pridružilo i usavršavanje proizvodnih metoda i pojeftinjenje tkanina od umjetne svile. Veća potrošnja toga proizvoda ovisila je o povišenju životnog standarda u prvom redu buržoazije. U istom razdoblju povećao se broj poduzeća za trikotažu. Do porasta broja tvornica došlo je i zbog carinske zaštite i radi nastupajućeg privrednog prosperiteta. Naredne godine (1926), nakon uvođenja carinske zaštite, bile su u Hrvatskoj osnovane četiri tvornice trikotaže od toga dvije u Zagrebu i po jedna u Sisku i Osijeku. U tom periodu bilo je u Hrvatskoj osnovano i nekoliko tvornica rublja i odijela. Većina tvornica čarapa u Hrvatskoj također je osnovana u tom periodu.¹¹⁹

Međutim, već potkraj 1925. godine osjetile su neke vrste tekstilne industrije pad kupovne moći stanovništva. Djelomična agrarna kriza i jaki pad cijena poljoprivrednih proizvoda nastupili su već 1926. godine. Nju je uvelike pospješila deflacionistička politika naše države, koja se povodila za deflacionističkom politikom svjetskoga financijskog kapitala, počevši od 1923. godine. Ona je osobito teško pogodila seljake, jer su oni morali vratiti dugove po realnim cijenama. Osim toga, agrarno stanovništvo osobito je pogađao i pad cijena poljoprivrednih proizvoda. Konkurentna sposobnost našeg žita, u odnosu na ono prekoceanskih zemalja, na evropskom tržištu bila je slaba, a uz to je započeo i proces agrarizacije industrijskih zemalja. Otvaranje »škara cijena« išlo je na štetu seljaštva i na pad djelatnosti u drugim privrednim oblastima (trgovini, zanatstvu i industriji). Pad kupovne moći seljaštva i slabljenje njegove potrošnje imalo je posljedica i za tekstilnu industriju. Stagnacija u kupnji bila je izazvana i smanjenjem kupovne moći gradskog stanovništva. Naime, prilično veliku nezaposlenost radništva pospješila su mnoga industrijska poduzeća jer su reducirala radnu snagu zbog slabije konjunktura. Nezaposlen je bio i velik broj činovnika, zbog redukcije poslova u novčanim zavodima, trgovačkim poduzećima i državnim nadležstvima. Prema izvještaju burze rada tražilo je u toku 1926. godine samo u Zagrebu posao 28.036 radnika, a uspjelo se zaposliti samo 4674.¹²⁰ U toku 1926. godine bile su snižene zarade radnika gotovo svih privrednih grana. Nadnice tekstilnih radnika bile su 1927. godine snižene za 2—10%.¹²¹

Opće smanjenje kupovne moći stanovništva pogodilo je tekstilnu industriju, pa je već potkraj 1925. godine u nekim vrstama tekstilnih proizvoda došlo do smanjenja potražnje i sniženja cijena, npr. vunениh tkanina za oko 12—18%, pamučnih 15—20%, rublja 20—30%, trikotaže 30%, popluna 18—20% i užarskih proizvoda za gotovo 50%.¹²²

¹¹⁹ S. M. Kukoleča, op. cit., 512—515; J. Lakatoš, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 56, 57.

¹²⁰ Izvještaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1926, Zagreb 1927, 8.

¹²¹ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura, op. cit., 62.

¹²² Izvještaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1925, Zagreb 1926, 57, 67—68, 139.

Na području Hrvatske i Slavonije bilo je 1926. godine 1346 industrijskih poduzeća, a u cijeloj zemlji 4031 poduzeće. Od toga je najveći broj poduzeća — 491 — pripadao prehrambenoj industriji; 239 drvnoj; tekstilna se industrija nalazila s 56 poduzeća odmah iza metalske, koja je imala 70 poduzeća.¹²³

Industrijska prerada vune povoljno je napredovala. Cijene vunenim denima bile su potkraj 1926. godine ovakve: tkanine za 1 m 50 d, polutkanine 62, a šajak sukno 82 d po metru. Izvoz kudjelje te je godine bilježio porast u uspoređenju sa 1925. godinom, ali je realizirana vrijednost bila manja. Cijena kudjelji pala je prosječno za 35%.

Loše stanje u poljoprivredi dovelo je do sniženja cijena užarskih proizvoda za 30%. Poljoprivrednici i mlinska industrija postali su slabi kupci vreća, pa su njihove cijene bile 1926. godine niže za 60%. Količina proizvedenog rublja porasla je za 40%, čemu je svakako pridonijelo puštanje u rad »Prve zagrebačke manipulacije rublja«. Međutim, cijene su bile u padu za 20% i zbog slabije potražnje i uslijed strane konkurencije. Konfekcija je 1926. godine isporučila 25% manje proizvoda, nego 1925. godine.¹²⁴

Tekstilni su proizvodi nailazili na slabiju prođu i u 1927. godini, a razlog tome bio je u deflaciji i velikim tečajnim varijacijama stranih platežnih sredstava, kao i u vrlo brzom promjeni cijena tekstilnim sirovinama na svjetskom tržištu. Osim toga, radilo se i o nerodnoj godini, što je sve utjecalo na sniženje ionako niske kupovne moći seljaštva. Prilike za tekstilnu industriju znatnije su se popravile 1928. godine. Te su godine postojali naročito povoljni uvjeti za vunenu industriju.¹²⁵ Potrošnja gotovih uvoznih tekstilnih proizvoda bila je u padu, zbog visoke carinske zaštite domaćih proizvoda. Potrošnja domaćih vunenih proizvoda bila je 1929. godine povećana za 10%, a isto toliko je porasla i potrošnja domaćih pamučnih proizvoda.

Na području nadležnosti trgovačkih sudova za Hrvatsku i Slavoniju bilo je 1929. godine upisano u registar 29 tvrtki. Najveći broj novoregistriranih poduzeća, njih 12, imala je tekstilna industrija.

Vrlo je povoljan razvoj imala industrija umjetne svile. Pošto je bila jeftinija, postepeno je potiskivala pamučne proizvode. U zemlji su se proizvođile tkanine od umjetne svile srednje kvalitete, dok su se bolje i luksuznije uvozile iz inozemstva. Na unutrašnjem je tržištu postojala jaka konkurencija. Cijene umjetnoj svili proizvedenoj u domaćim svilanama bile su 1929. godine snižene za 10—20% prema onima prošle godine. Svilane u Hrvatskoj bilježile su te godine porast proizvodnje od 50% po količini u poređenju s prošlom godinom. Razvoj te vrste tekstilne industrije vidljiv je i iz promjene strukture uvoza. Npr. bio je povećan više od 50% uvoz prediva od umjetne svile, a istodobno je došlo do pada uvoza tkanina od umjetnih vlakana. U Hrvatskoj se razvila jače i proizvodnja konfekcije od tkanina umjetne svile, pa je bio smanjen uvoz tih proizvoda iz inozemstva. Domaća industrija vunenih proizvoda toliko se razvila od ujedinjenja pa

¹²³ C. Gregorić, Naša industrija, Jubilarni zbornik života i rada SHS 1918—1928, Beograd 1928, 161.

¹²⁴ Izvještaj trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1926, op. cit., 188—196.

¹²⁵ Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 9, sep. 1928; Jugoslavenski Lloyd, 19. VII 1928.

do ekonomske krize, da joj je uspjelo potisnuti s unutrašnjeg tržišta stranu konkurenciju proizvoda srednje i lošije kvalitete, dok je uvoz proizvoda bolje kvalitete i dalje bio znatan. Cijene njezinim proizvodima bile su snižene 1929. godine u prosjeku za 20%, a uzroke treba tražiti djelomično u vrlo niskim cijenama sirovina na svjetskom tržištu. Starija poduzeća te vrste bilježila su te godine porast proizvodnje od 10%. Te godine bila je i vrlo povoljna konjunktura za pamučnu industriju, pa je i to bio jedan od razloga da je došlo do rekonstrukcije ili proširenja nekih poduzeća. Iste godine bile su osnovane i dvije tvornice za proizvodnju dekorativnih tkanina. U Zagrebu je 1929. godine počela s proizvodnjom konca »Mez«, jugoslavensko d. d. Konac se prije uvezio iz inozemstva. Proizvodnja pamučnog konca toga poduzeća bila je 1929. godine 5300 kg, a ono je te godine iskoristilo 80% svoga kapaciteta. U Zagreb je te godine preselila i »Tvornica čipaka i zastora M. Faber i drug« iz Vel. Bečkereka. Ta je tvornica tada zapošljavala 30 radnika.

Izvoz kudjelje bilježio je porast 1929. godine i po količini i po postignutoj vrijednosti. Cijena kudjelje bila je snižena još 1927. godine za 20%, a taj nivo cijena se zadržao i slijedeće godine. Godine 1929. bila je nastavljena tendencija snižavanja cijena, pa su ponovo pale za 30%. Međutim, porast vrijednosti našeg izvoza dolazi odatle, što je s područja Slavonije i Vojvodine bila izvožena prvorazredna i prerađena kudjelja. Pad cijena kudjelje i lana prisilio je »Lanenu industriju d. d.«, Osijek da privremeno obustavi rad u predionici, a u tkaonici se koristilo samo 79% kapaciteta. Proizvodnja odjevnih predmeta porasla je u Hrvatskoj 1929. godine za 20%. Neka veća poduzeća izvozila su svoje proizvode u inozemstvo. Međutim, proizvodnja čarapa znatno je premašivala potrebe unutrašnjeg tržišta, što je dovelo do jake međusobne konkurencije.

Proizvodnja šešira sukobila se sa stranom konkurencijom, pa se »Prva jugoslavenska tvornica šešira i tuljaca« d. d. u Galdovu koristila te godine samo sa 55% svoga kapaciteta. Mnogo povoljniju konjunkturu imale su kape, jer su bile jeftinije.¹²⁶

Iako se u zemlji već od 1926. godine agrarna kriza sve više produbljuje, te su se škarice cijena otvarale na štetu poljoprivrednih proizvoda, tekstilna industrija poslovala je cijelo vrijeme dobro. Zasnivajući svoj razvoj na potrebama unutrašnjeg tržišta, tekstilna industrija proživljava u periodu 1925—1929. godine fazu prosperiteta, pa je ostvarivala profit zahvaljujući niskim nadnicama radništva i intenzivnom iskorištavanju starih tekstilnih strojeva.

TREĆI PERIOD OD 1930. DO 1934. GODINE

Ekonomska kriza, koja je zahvatila razvijene kapitalističke zemlje u periodu 1929—1933. godine, pogodila je i Jugoslaviju u periodu 1930. do 1934. godine. Kriza se pojavila godinu dana kasnije nego što je započela u razvijenim kapitalističkim zemljama.

¹²⁶ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929, Zagreb 1930, 400—409; *Jugoslavenski Lloyd*, 1. I 1930; 28. VI 1930; 5. VIII 1930.

Kriza je u različitoj snazi i obliku došla do izražaja u svim sektorima jugoslavenske privrede na kojima se manifestirala i u drugim kapitalističkim zemljama. Ona se prije svega manifestirala u padu cijena poljoprivrednih proizvoda već 1926, ali i industrijskih, pri čemu su se škarje cijena jače otvarale na štetu prvih.

Intenzivnija proizvodnja industrijskog bilja, među kojim i konoplje, u nekim evropskim zemljama dotadašnjim uvoznicama, lišila je agrarne zemlje, pa i Jugoslaviju, mogućnosti sigurnog plasmana izvoznih viškova.¹²⁷ Što se tiče cijena industrijskih proizvoda u vrijeme krize najviše su pale cijene industrije orijentirane na izvoz, zatim cijene proizvoda one industrije koja se borila sa stranom konkurencijom, a najmanje su pale cijene onih industrijskih grana koje su bile monopol. Broj industrijskih poduzeća bio je smanjen samo u prve dvije godine krize (1930–1932) od 2515 na 2153 ili za 14⁰%, a zanatskih od 184.100 na 150.590 ili za 18⁰%. Broj osiguranih zaposlenih radnika bio je smanjen u 1933. godini za 17,5⁰% prema 1930. godini. Kriza se odrazila na smanjenju međunarodne trgovinske razmjene, pa je u razdoblju 1929–1933. jugoslavenski izvoz bio smanjen od 7922 na 3378 ili za 57⁰%, a uvoz od 7545 na 2883 milijuna dinara ili za 62⁰%. Izvoz je nailazio na velike teškoće ne samo zbog pada cijena već i zbog različitih uvoznih ograničenja (carine, uvozni kontingenti, devizne restrikcije i slično).¹²⁸

Ekonomska kriza zahvatila je tekstilnu industriju u periodu od 1930. do 1934. godine. Manifestirala se u smanjenju prodaje, sniženju cijena, teškoćama dobivanja kredita, nepovoljnim kursovima, padu uvoza i izvoza, padu proizvodnje, redukciji poslovanja, smanjenju nadnica i otpuštanju radnika. Uslijed smanjenja kupovne snage stanovništva sve su se manje tražili tekstilni proizvodi, a cijene su već prve godine krize bile u opadanju. Pale su od 1930. do 1931. godine za približno 20⁰%.¹²⁹ Cijene sirovina bile su u padu. Cijene pamuka počele su na svjetskom tržištu padati još 1928. godine. Uz ostalo, i zbog toga što je već došlo do supstitucije pamuka umjetnim vlaknima. Cijene tekstilnim sirovinama bile su 1933. godine za 60–80⁰% niže od nivoa cijena 1929. godine.¹³⁰

Industrija je teško dolazila do novih kredita, a banke su i u takvoj situaciji tražile naplatu prijašnjih zaduženja. K tome su pridošle i teškoće oko nabave deviznih sredstava. Tekstilni uvoz pokazivao je smanjenje glavnih uvoznih tekstilnih proizvoda, što nam pokazuju podaci u tabeli br. 13 (na str. 162).

Tabela 13 pokazuje da je u dvije krizne godine došlo do pada uvoza pamuka i vune po količini i po vrijednosti. Uvoz vune i vunениh proizvoda bilježio je 1931. godine pad u odnosu na 1930. godinu za 23⁰% po količini

¹²⁷ M. Mirković, Agrarna politika, op. cit., 30–31.

¹²⁸ M. Vučković, Uticaj svetske privredne krize 1929–1932. na privredu stare Jugoslavije, Svetska ekonomska kriza 1929–1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope, Beograd 1976, 212.

¹²⁹ Jugoslovenski Lloyd, 1. I 1931; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 5, mart 1930.

¹³⁰ N. Vučo, Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934, Beograd 1968, 141; Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929, Zagreb 1930, 404; Izvještaj trgovačke, obrtničke i industrijske komore u Zagrebu za 1931. godinu, n. dj., 382–384.

Tabela 13.

UVOZ NEKOLIKO VAŽNIJIH TEKSTILNIH PROIZVODA 1930. I 1931. GODINE

Vrsta proizvoda	Količina (u kg) 1930.	Vrijednost (u d)	Količina (u kg) 1931.	Vrijednost (u d)
Pamuk i pamučna roba	33,001.483	1.361,519.365	27,351.630	878,436.954
Vuna i vunena roba	7,381.652	564,419.276	5,695.621	377,500.695
Svila i svilena roba	1,332.526	205,658.761	1,343.915	163,144.026
Ukupno	41,715.661	2.131,597.402	34,391.166	1.419,081.675

Izvor: Izvještaj trgovačko-obrtničke i industrijske komore u Zagrebu za 1931. godinu, Zagreb 1932, str. 379–380.

i 33% po vrijednosti. Uvoz pamuka i pamučne robe bilježio je 1931. godine prema 1930. sniženje po količini za 17%, a po vrijednosti za 35,4%. Kriza se i dalje produbljavala. Neznatno je bio povećan uvoz svile po količini, uz smanjenu njezinu vrijednost za više od 20%.

Cijene tekstilnih proizvoda zabilježile su 1931. godine pad od 30 do 40%. Situacija je bila pogoršana i zbog smanjenja potražnje, ali i zbog neprestanog pada cijena tekstilnim sirovinama. Na unutrašnjem tržištu pojačala se konkurencija među domaćim tvornicama, iza koje su stajala strana poduzeća. Cijena vuni bila je 1931. godine snižena prosječno za 25%, dok je cijena vunenog prediva bila relativno stabilna. Proizvodnja domaće industrije prerade vune bila je 1931. godine smanjena prema 1930. godini za trećinu. Tkaonice su radile samo sa 40–50% svoga kapaciteta. U toj vrsti tekstilne industrije došlo je i do pada cijena od 30 do 40%. Uvoz gotovih tekstilnih tkanina bilježio je pad od 31% po količini i 33% po vrijednosti. Cijene pamučnim tkaninama bile su snižene za 14,1%.¹³¹ Potkraj 1930. godine cijene su lanenim proizvodima snižene 20–30% prema onima na početku te godine. Već u toku 1930. godine bilo je na skladištima predionica i pletionica s područja Trgovačko-industrijske komore u Osijeku neprodanih 75% vunenih proizvoda. Zbog toga su neka poduzeća otpuštala radnike ili su radila samo nekoliko dana tjedno.¹³²

Umjetna svila je sve više potiskivala pamučnu robu, što je povoljno utjecalo na osnivanje novih poduzeća. Godine 1930. bile su u Zagrebu osnovane dvije manje tvornice za obradu svile, a iste godine bila je osnovana i tvornica umjetne svile u Osijeku.

¹³¹ Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za 1929, op. cit. 404; Izvještaj trgovačke, obrtničke i industrijske komore u Zagrebu za 1931. godinu, Zagreb 1932, 382–384.

¹³² *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 15. XII 1931.

Pamučna industrija bila je te godine pogođena naredbom od 30. III 1931. prema kojoj je bio na uvoz pamuka uveden porez od 1,5⁰/₀, što ga prije nije bilo. Pamučna industrija je i usprkos tome dodatnom opterećenju radila mnogo bolje nego industrija prerade vune.¹³³

Izvoz kudjelje je 1931. godine porastao nešto malo po količini, i dosegao 10,851.107 kg, ali je njegova vrijednost bila smanjena za 29⁰/₀. Realizacija kudjelje nailazila je na svjetskom tržištu na teškoće zbog supstitucije drugim vlaknima, i snažnoga ruskog dumpinga tih godina. Cijene kudjelje bile su 1931. niže za 50⁰/₀ nego 1930. godine, a kućini za 70⁰/₀. Najjači konkurent našim kudjeljarima bila je Italija, jer joj je kudjelja bila kvalitetnija. Oko 80⁰/₀ kudjelje proizvedene u zemlji izvezilo se, ali se u približnoj vrijednosti uvozila sirova juta i juteni proizvodi. Teškoće prodaje kudjelje pogadale su i seljaštvo, jer je uzgajalo tu industrijsku biljku. Cijena kudjeljnoj stabljici bila je snižena od 60–75 dinara za 100 kg 1930. godine na svega 20–30 dinara 1931. godine, što često nije pokrivalo ni troškove proizvodnje. Na početku 1931. godine imale su kudjeljare na skladištima oko 800 tona kudjelje i kućine, a seljaci oko 1500–2000 tona tzv. seljačke kudjelje. Državnim organima i ustanovama bilo je sugerirano da svoje potrebe podmiruju kudjeljnim umjesto jutenim proizvodima. Međutim, to nije bilo potpuno provedeno jer je financijska situacija tjerala te organe na štednju, pa nisu kupovali proizvode od kudjelje koji su bili 100⁰/₀ skuplji od jutenih.

Godine 1931. bilo je izvezeno manje užarskih proizvoda po količini za 36⁰/₀, a po vrijednosti za 42⁰/₀ nego 1930; uz to je znatnije pala i cijena. Gospodarska kriza osjetila se i u trgovini jutom i vrećama, a glavni je razlog bio teško stanje mlinske industrije. Cijene lanenim proizvodima bile su također snižene. »Lanena industrija d. d.« Osijek nije u cijeloj 1931. godini stavila u pogon svoju predionicu, a tkaonica je radila sa 80⁰/₀ kapaciteta. U znatno lošijoj situaciji od prošlih godina bile su konfekcije i trikotaže. Cijene tim proizvodima snižene su. Kod obiju vrsta tekstilne industrije pojavila se jaka međusobna konkurencija. Neka poduzeća su počela prodavati svoje proizvode direktno potrošačima. Industrija šešira i tuljaca npr. koristila se 1931. godinu samo sa 35–40⁰/₀ raspoloživog kapaciteta, a cijene tim proizvodima bile su prema 1930. godini smanjene za 17⁰/₀.¹³⁴

Međutim i u takvoj situaciji neka su tekstilna poduzeća poslovala s dobitkom, npr. »Varaždinska industrija svile d. d.«, Varaždin, »Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja d. d.«, Duga Resa, »Tkaonica svilene robe d. d.«, Osijek, a ostala su imala gubitke.¹³⁵

Tekstilna industrija pretrpjela je gubitke primjenom Zakona o prinudnom poravnanju van stečaja i Uredbom o postupku posredovanja. To ju je potaklo da se još više približi neposrednim potrošačima. Industrijska su poduzeća osnivala vlastite prodavaonice u nizu mjesta. Industrija je prestala kreditirati kupce i prešla na prodaju za gotovinu. Tekstilna se in-

¹³³ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. V 1931.

¹³⁴ Izvještaj trgovačke, obrtničke i industrijske komore u Zagrebu za godinu 1931, op. cit., 384–389; *Jugoslavenski Lloyd*, 4. III 1931; 4. XI 1931; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 15. XII 1931; 30. XI 1931; 15. XII 1931.

¹³⁵ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 15. VI 1932.

dustrija sukobljava i s deviznim teškoćama i klirinškim načinom plaćanja. Godine 1931. bila su u Hrvatskoj osnovana tri nova tekstilna poduzeća. Svi ti momenti, koji su nepovoljno utjecali na razvoj tekstilne industrije u 1931. godini, djelovali su i u 1932. godini. Potrošnja tekstilnih proizvoda domaćih potrošača bila je smanjena, a izvoz otežan zbog novih zaštitnih mjera koje su uvele zemlje uvoznice. Uvoz tekstila bio je 1932. godine prema 1929. godini smanjen za 64% po količini i 52% po vrijednosti. Na smanjenje uvoza djelovalo je, uz ostalo, uvođenje deviznih ograničenja. Zakon o zaštiti zemljoradnika, donesen 20. IV 1932. godine, nepovoljno se odrazio na tekstilnu trgovinu, a preko nje i na industriju.

U hrvatskoj tekstilnoj industriji 1932. godine koncentrirano je 45,4% ukupnog dioničkog kapitala te grane. Iste je godine tekstilna industrija na tom području imala 33 od ukupno 234 dionička društva u industriji, sa 152,9 od ukupno 1.093,98 milijuna dinara koliki je bio dionički kapital cjelokupne industrije toga područja.¹³⁶

U nekim poduzećima, npr. osječkoj svilani i pomučnoj ndustriji u Dugoj Resi, došlo je iste godine do smanjenja proizvodnje, skraćivanja radnog vremena, smanjenja troškova proizvodnje i otpuštanja radnika.¹³⁷ Neka su tekstilna poduzeća u takvoj situaciji pokušala naći izlaz u sklapanju kartelnih sporazuma.

Povoljnija ekonomska situacija u svijetu, življa privredna djelatnost i prosperitet u drugim privrednim granama utjecali su na poboljšanje prilika u tekstilnoj industriji. Uvoz gotovih tekstilnih proizvoda bio je 1933. godine smanjen za 8,77%, a istodobno je bio povećan uvoz sirovina i poluproizvoda za 63,89%. Industrija prerade vune radila je te godine s dvije do tri smjene, a svojim se kapacitetima koristila sa 80%. Potpuna iskoristivost kapaciteta postojala je u pamučnoj industriji, pa je proizvodnja tkanina bila povećana za 30–50% prema prošloj godini. Proizvodi tvornica trikotaže bilježili su porast u 1933. godini prema 1932. godini, a koristile su se sa 90% svoga kapaciteta. Tvornice vreća iskoristile su 1933. godine kapacitet sa 70%, užarskih proizvoda 40%, a svilane svega 25%. Kudjeljare su 1933. godine imale problema s nabavom sirovina, jer je prinos konoplje 1932. godine bio slab. *U cjelini gledano, tekstilna industrija mnogo je bolje radila 1933. godine nego prijašnjih dviju godina, ali se i dalje sukobljavala s teškoćama oko uvoza sirovina.* Bila je na šteti zbog propasti trgovaca detaljista, jer su oni bili njezini glavni kupci.¹³⁸

Da je tekstilna industrija te godine dobro poslovala vidimo iz usporedbe bilance iz 1933. prema 1932. godini. Podaci se odnose na tekstilnu industriju dioničkog karaktera na području Savske banovine. Godine 1933. poslovalo je 16 poduzeća s dobitkom od 8,300.330, a šest ih je imalo gubitak od 382.151 dinar. Dva su takva društva 1933. godine prestala postojati. Uspoređivanjem sa stanjem 1932. godine vidimo da se dobitak po-

¹³⁶ *Ekonomist*, juni 1939, 261.

¹³⁷ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 15. IV 1932; 31. VIII 1933.

¹³⁸ Narodna privreda u prvom tromjesečju 1933. godine, Beograd 1933, 17; Narodna privreda u drugom tromjesečju 1933. godine, Beograd 1933, 13; Narodna privreda u trećem tromjesečju 1933. godine, Beograd 1933, 14; Narodna privreda u 1933. godini, Beograd 1933, 19.

većao za 6,5 milijuna dinara, a gubitak je istodobno bio smanjen za 3,5 milijuna dinara.¹³⁹

Prema izvještaju Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu, 1933. godine bilo je na tom području upisano u registar industrijskih radnji (privremeni popis) 596 industrijskih radnji. Međutim, iako nije bilo precizno određeno što se ima smatrati industrijskim, a što obrtnim poduzećem, u taj su popis bili uključeni i neki granični slučajevi. Tekstilna industrija u Savskoj banovini je prema tome 1933. godine imala 80 poduzeća. U tabeli br. 14 dajemo ta poduzeća po broju zaposlenih i prema pogonskoj snazi.

Tabela 14.

PODUZEĆA TEKSTILNE INDUSTRIJE U SAVSKOJ BANOVINI 1933. GODINE
PREMA ZAPOSLENIMA I POGONSKOJ SNAZI

Broj zaposlenih	Pogonska snaga KS	Pogonska snaga po radniku	Broj poduzeća
do 25 radnika ili	50	3,6	43
25 do 50 radnika ili	100	2,7	11
50 do 100 radnika ili	do 100	1,3	8
100 do 200 radnika ili	do 200	1,3	8
300 do 400 radnika ili	do 350	1,0	3
400 do 500 radnika ili	do 450	1,0	1
500 do 600 radnika ili	do 500	0,5	2
600 do 700 radnika ili	do 550	0,8	2
više od 900 radnika ili	više od 700	0,8	2
Ukupno			80

Izvor: *Jugoslavenski Lloyd*, 6. VI 1934.

Najveći broj tekstilnih poduzeća (43) pripadao je grupi, koja je zapošljavala do 25 radnika, a imala je pogonsku snagu do 50 KS, iza nje su slijedila poduzeća koja su zapošljavala do 50 radnika i imala do 100 KS. Te dvije grupe imale su 54 do 80 tekstilnih poduzeća, dakle svega 26 poduzeća zapošljavalo je više od po 100 radnika i imalo pogonsku snagu veću od 100 KS.

Tekstilna industrija u Hrvatskoj pokazivala je 1934. godine znatan napredak s relativno visokim dobitcima. Te je godine osnovano i nekoliko novih poduzeća, npr. »Trebić i sin. k. d.«, Zagreb, »Tekstilna industrija S. Neumanna naslj.«, Čakovec, »Tvornica vate i zavojnog materijala A. Petreš«, Karlovac, »Zavod za oplemenjivanje tekstilnih sirovina Ing. Vlado Jurčić«, Velika kraj Slavonske Požege. Prema podacima Udruženja industrijalaca za Savsku banovinu bilo je na tom području 1934. godine 89

¹³⁹ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 10. II 1935.

tekstilnih poduzeća. U nekim tekstilnim tvornicama je 1934. godine došlo do proširenja, npr. u »Varaždinskoj industriji svile d. d.«, Varaždin, »Tekstilnoj industriji d. d.«, Varaždin, »Vunatekstil d. d.« Varaždin.¹⁴⁰ Sve je to pratio porast zaposlenih u nekim vrstama tekstilne industrije. Prema anketi Zagrebačke industrijske komore bila je povećana radna snaga u anketiranim tekstilnim tvornicama na području Savske banovine od 1929. do 1934. godine za 88⁰/₀, dok se istodobno u ostalim industrijskim granama smanjivala radna snaga.¹⁴¹

Prilike su se poboljšale 1934. godine u gotovo svim vrstama tekstilne industrije, što se ogledalo u boljem korištenju kapaciteta, povećanju proizvodnje, boljem plasmanu proizvoda i unatoč postojanju strane konkurencije kod nekih proizvoda (pamučnih i jutenih), te u povećanom uvozu sirovina, poluproizvoda i ostalog materijala u usporedbi s prijašnjim godinama. Trikotaže su npr. te godine iskorištavale 90⁰/₀ svoga kapaciteta, a njihova se proizvodnja povećala u prosjeku za 16⁰/₀ prema 1933. godini. Također su bile poboljšane prilike u lanenoj industriji, koja se prošlih godina sukobljavala s teškoćama. Potražnja njezinih proizvoda bila je u drugom tromjesečju 1934. godine povećana za 31⁰/₀, a prodaja za 45⁰/₀ prema istom razdoblju 1933. godine. Značajan napredak imale su kudjeljare, gdje je osim osnivanja novih došlo i do modernizacije dotadašnjih. Osim toga, bio je u kudjeljarama poboljšan proces proizvodnje, naročito močenje i prerada, pa su se tim znatnije smanjile razlike između domaće i talijanske kudjelje. Konjunktura za izvoz jugoslavenske kudjelje bila je 1934. godine povoljna, a znatnije je porasla i unutrašnja potrošnja.¹⁴² Međutim, kod čarapa se osjećala zasićenost tržišta, pa su sve teže nalazile kupce. Broj zaposlenih u tvornicama čarapa bio je 1934. godine smanjen za 30—40⁰/₀.¹⁴³ Tekstilna industrija u Hrvatskoj imala je u periodu 1929—1934. godine najsporiji razvoj, jer se razvijala i poslovala u znaku svjetske privredne krize i njezinih posljedica.

ČETVRTI PERIOD OD 1935. DO 1941. GODINE

Četvrti period razvoja tekstilne industrije Hrvatske počinje 1935. godine, a trajao je sve do sloma stare Jugoslavije. U tom razdoblju razvoj je podjednako zavisio i od vanjskih i unutrašnjih faktora.

Potražnja tekstila bila je 1935. godine mnogo manja nego 1934. godine, što je povećalo međusobnu konkurenciju među domaćim poduzećima, a k tome se pridružila i strana konkurencija. Tekstilna su poduzeća već te godine osjećala nestašicu sirovina i poluproizvoda, koji su se uvozili iz inozemstva. Dijelom su za to bile krive privredne sankcije protiv Italije 18.

¹⁴⁰ *Jugoslavenski Lloyd*, 17. V 1935; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. I 1934; 10. II 1935.

¹⁴¹ Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Zagreb 1935, 66.

¹⁴² Narodna privreda u prvom tromjesečju 1934. godine, *Topčider* 1934, 17; Narodna privreda u drugom tromjesečju 1934. godine, *Topčider* 1934, 15; Narodna privreda u trećem tromjesečju 1934. godine, *Topčider* 1934, 13; *Hrvatska privreda*, br. 2, veljača 1937; *Jugoslavenski Lloyd*, 24. III 1934; 23. XII 1934; 28. III 1935.

¹⁴³ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 28. II 1934.

XI 1935, a i njemačko naoružanje. Cijene sirovina i poluproizvoda povećale su se. Npr. cijene prediva su te godine povišene za 20 do 25%.¹⁴⁴ Nakon uvođenja privrednih sankcija protiv Italije neka su poduzeća povećala proizvodnju, pa su čak radila i s više smjena, jer je prestao uvoz iz Italije. Takav je npr. slučaj s pamučnom industrijom u Dugoj Resi i »Tvornicom za pamučnu industriju Hermann Pollak & sinovi« u Zagrebu. Naime, iz Italije su se uvezile velike količine i poluproizvoda i gotovih tekstilnih proizvoda. Uvoz prediva iz te zemlje kretao se oko 50% cjelokupnoga našeg uvoza toga poluproizvoda, a on je u nekim godinama bio i mnogo veći, npr. 1934. godine, kad je bio 84,14%. Međutim, vrlo brzo se u tvornicama počela osjećati nestašica prediva, a ona nije mogla biti potpuno pokrivena uvozom iz ostalih zemalja (Čehoslovačke, Engleske i Indije). Zbog nestašice sirovina i poluproizvoda neka su poduzeća morala obustaviti rad, a neka su radila samo nekoliko dana tjedno, i to sa skraćanim radnim vremenom. Takav je npr. bio slučaj u »Tivaru« iz Varaždina, pamučnoj industriji u Dugoj Resi, »Tvornici za pamučnu industriju Hermann Pollak & sinovi« i nekih drugih. Tvornice koje su npr. proizvodile pamučne čarape iskorištavale su u jesen 1935. godine samo 50% svojih kapaciteta.¹⁴⁵

Cijene tekstilnim proizvodima bile su snižene. U tabeli br. 15 (na str. 168) dajemo cijene za nekoliko vrsta tekstilnih proizvoda u trgovini na veliko. Iz te tabele vidimo da su cijene tekstilnim proizvodima bile snižene 1930. i 1935. prema onima u 1925. godini.

Tekstilna poduzeća prilaze racionalizaciji proizvodnje s ciljem sniženja produkcijskih troškova. Velik broj tekstilnih tvornica u Hrvatskoj snizio je nadnice, zbog čega dolazi do štrajkova.¹⁴⁶

Zbog gomilanja neprodanih tekstilnih proizvoda nekih vrsta tekstilne industrije bili su sve češći i glasniji njihovi zahtjevi u stručnim udruženjima, na zborovima i putem štampe kojima se zahtijevalo da se zabrani osnivanje novih tekstilnih poduzeća, a tako i rekonstrukcija i povećanje kapaciteta već postojeće industrije.¹⁴⁷ Ti zahtjevi imali su donekle odjeka pa je 1935. godine bio odbijen niz molbi za osnivanje novih tekstilnih poduzeća.¹⁴⁸

Prestanak privrednih sankcija prema Italiji 26. IX 1936. godine povoljno je djelovao na tekstilnu industriju u Hrvatskoj. U Italiju je bio ponovo povećan izvoz nekih naših proizvoda, naročito drva i mesa, što je povećalo zaposlenost u tim granama, čime je ujedno bio povećan i broj kupaca proizvoda tekstilne industrije. To je značilo i bolje snabdijevanje s talijanskog tržišta tekstilnim poluproizvodima. Italija je imala veliku važnost za ju-

¹⁴⁴ Narodna privreda u prvom tromjesečju 1935. godine, *Topčider* 1935, 15; Narodna privreda u trećem tromjesečju 1935. godine, *Topčider* 1935, 12; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 30. IV 1935; 31. VII 1935; 30. IX 1935.

¹⁴⁵ *Jugoslavenski Lloyd*, 20. II 1935; 6. IX 1935; 24. III 1936; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 28. II 1935; 31. III 1935; 30. IV 1935; 30. IX 1935; 31. XII 1935.

¹⁴⁶ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 1, god. IX 1935; *Jugoslavenski Lloyd*, 19. I 1935; 16. III 1935.

¹⁴⁷ *Jugoslavenski Lloyd*, 20. II 1935; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 28. II 1935; 31. III 1935; 30. IV 1935.

¹⁴⁸ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. XII 1935.

Tabela 15.

KRETANJE CIJENA NEKOLIKO TEKSTILNIH PROIZVODA PROIZVEDENIH U ZEMLJI U TRGOVINI NA VELIKO

Vrsta proizvoda	Količina (u metrima)	Cijena u (dinarima)		
		1925.	1930.	1935.
Platio 80 cm	1 m	8-17	7.50-15	7 - 15
Platio 150 cm	1 m	22-35	20 - 31	16.30-25
Flanel 80 cm	1 m	15-20	13 - 19	11 - 16
Baršun glat 90 cm	1 m	70-90	60 - 70	55 - 65
Baršun dezenirani cord I	1 m	50-60	35 - 40	25 - 35
Tkanina za radna odijela	1 m	20-40	16 - 35	13 - 30
Vunena tkanina za odijela	1 m	200-700	160 - 600	100 - 500
Pamučna tkanina za odijela	1 m	38-75	28 - 55	22 - 50

Izvor: Tekstilna industrija i tekstilno radništvo u Jugoslaviji, Beograd 1936, str. 79.

goslavenski tekstilni uvoz. U razdoblju 1931—1935. godine bilo je s toga tržišta uvezeno 56,3% ukupno uvezenog prediva po količini.¹⁴⁹

Tekstilna je industrija u Hrvatskoj 1936. godine dobro poslovala, na što je osim prestanka privrednih sankcija protiv Italije utjecalo povoljnije stanje u ostalim privrednim granama. Naime, došlo je do oživljavanja privrede. I seljaštvo je 1936. više kupovalo tekstila zbog dobre žetve žitarica i prinosa ostalih poljoprivrednih kultura, te veće mogućnosti njihove prodaje. Cijene tekstilnih proizvoda su se 1936. i 1937. godine povećavale.¹⁵⁰ U Slavoniji i Baranji bilo je te godine podignuto 9 manjih kudjeljara. Neka tekstilna poduzeća u Hrvatskoj bila su 1936. godine rekonstruirana.¹⁵¹ Broj tekstilnih radnika na području zagrebačkog SUZOR-a porastao je 1936. godine na 9580 radnika prema 8501 u 1935. godini.¹⁵² Tako je npr. na području Savske banovine bilo 1936. godine 30 dioničkih društava tekstilne industrije.¹⁵³

Izvoz jugoslavenske kudjelje se 1936. godine povećao radi toga jer je bio upućen na tržišta s kojih je Italija bila isključena zbog primjene privrednih sankcija, a također i zbog povećanja izvoza u klirinške zemlje.

Najviše jugoslavenske kudjelje izvozilo se u Njemačku, radi priprema za rat. Njemačka kao i neke druge zemlje uvozile su jugoslavensku robu i plaćale putem kliringa. Izvoz kudjelje u klirinške zemlje bio je otežan zbog odluke Narodne banke od 28. VIII 1936. prema kojoj je ona bila ovlaštena za izdavanje uvjerenja o osiguranju sredstava za izvoz. Nakon te odluke, takvo uvjerenje moglo se dobiti jedino kad se izvoz plaćao efektivnim devizama, a ne putem kliringa.¹⁵⁴

Tekstilna industrija je 1937. godine i nadalje imala prosperitet i povećala broj radnika, a znatno bolje su bili iskorišteni njezini kapaciteti. Međutim i dalje su ostale teškoće zbog uvoza poluproizvoda iz inozemstva i zbog klirinškog načina plaćanja. Rad te industrije u 1937. nije bio toliko omeđen tarifnim pokretima i štrajkovima, kao 1936. godine, jer su bili otežani Uredbom o minimalnoj nadnici, štrajkovima i arbitraži, donesenom u veljači 1937. godine.¹⁵⁵

Izvoz kudjelje je i u 1937. godini ponovo nailazio na teškoće, naročito zbog talijanske konkurencije, a i cijena je bila snižena za 45%.¹⁵⁶

U razdoblju od 1922. do 1937. godine uvoz finalnih tekstilnih proizvoda bio je smanjen po količini za 62,3%, a po vrijednosnom udjelu u ukupnom uvozu od 23,7% na 9,6%. Uvoz tekstilnih sirovina i poluproizvoda bio je istodobno povećan po količini za 131,5%, a po vrijednosnom udjelu

¹⁴⁹ *Jugoslavenski Lloyd*, 24. III 1936; 21. VI 1936; 21. III 1937; *Službene novine Kr. Jugoslavije*, br. 160, 15. VII 1936.

¹⁵⁰ *Jugoslavenski Lloyd*, 18. IV 1937.

¹⁵¹ *Hrvatska privreda*, br. 2, veljača 1937; *Jugoslavenski Lloyd*, 10. III 1937.

¹⁵² *Jugoslavenski Lloyd*, 11. IV 1936; 21. VI 1936; 9. VI 1937.

¹⁵³ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 26. II 1938.

¹⁵⁴ *Hrvatska privreda*, br. 2, veljača 1937; *Jugoslavenski Lloyd*, 10. IX 1936; 23. II 1937; Diplomatski arhiv Državnog sekretarijata za inostrane poslove — konzularno privredno odjeljenje (dalje: DASIP KPO), 228/Njem. 1939, fasc. X, sv. III; 228/Njem. 1940, fasc. VIII, sv. III.

¹⁵⁵ *M. Kolar-Dimitrijević*, *Položaj i struktura*, op. cit., 146.

¹⁵⁶ *Hrvatska privreda*, br. 2, veljača 1937.

u cjelokupnom uvozu od 9,1% na 20,7%. Uzroke povećanja uvoza pređe treba tražiti u tome, što su mnogo brže bile podizane tkaonice nego predionice pamuka.¹⁵⁷

Od 4257 tvornica u zemlji 1938. godine, na tekstilnu industriju otpadalo je 491 ili 11,53%. U tabeli br. 16 prikazujemo lokaciju.

Tabela 16.

TVORNICE TEKSTILNE INDUSTRIJE U BANOVINAMA 1938. GODINE

Banovina	Broj tvornica	% od ukupnog broja tekst. tvornica
U. G. B.*	61	12,42
Dravska	118	24,03
B. Hrvatska	121	24,64
Vrbaska	1	0,20
Drinska	13	2,65
Zetska	—	—
Dunavska	140	28,52
Moravska	11	2,24
Vardarska	26	5,30
Ukupno	491	100

* Uprava grada Beograda.

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 9.

Prema broju tekstilnih tvornica bila je na prvom mjestu Dunavska banovina sa 140 tvornica, a odmah iza nje Banovina Hrvatska sa 121 tvornicom.¹⁵⁸

Vrijednost industrijske proizvodnje u Banovini Hrvatskoj (u 1938. godini) bila je 5.853,754.000 dinara. Na tekstilnu industriju otpada 14,71%. Hrvatska tekstilna industrija sudjelovala je u cjelokupnoj proizvodnji tekstilne industrije u zemlji sa 861,087.000 dinara ili 29,84%.¹⁵⁹

Tekstilna industrija u Hrvatskoj razvila je u periodu između dva rata prilično raznovrsnu proizvodnju, koju prikazujemo u tabeli 17 (na str. 171).

Teritorijalne promjene, do kojih je došlo 1938. godine u Srednjoj Evropi, prilično su utjecale na tekstilni uvoz. Tekstilna industrija u Hrvatskoj snabdijevala se sirovinama i poluproizvodima, a prije svega pamučnim predivom iz Austrije i sudetskih krajeva, i plaćala ih je kliringom. Nakon

¹⁵⁷ S. Lovrenović, op. cit., 69.

¹⁵⁸ Tri tvornice nalazile su se izvan područja SR Hrvatske i to: predionica vune (A. Hubert, Šid); tkaonica pamuka (»Ukrina« d. d., Derventa) i tvornica čarapa u Botsanskom Brodu.

¹⁵⁹ Statistika industrije, op. cit., 21.

Tabela 17.

STRUKTURA TEKSTILNE INDUSTRIJE U BANOVINI HRVATSKOJ* 1938.

Vrste proizvodnje	Broj tvornica	Kapital (u 1.000 d)	Radna mjesta	Pogon (u KS)
Kudjeljare	13	29.486	1.575	797
Predionice	4	—	—	—
Predionice pamuka	1	40.000	—	—
Predionice vune	8	22.400	486	621
Tvornice konca	2	2.250	194	53
Tkaonice	20	122.577	5.227	2.797
Tkaonice pamuka	16	79.358	4.953	3.594
Tkaonice vune	4	23.375	1.231	482
Tkaonice umjetne svile	7	22.044	702	243
Trikotaža	11	30.134	2.075	289
Tvornice				
trikotažne robe	1	1.230	321	8
Tvornice čarapa	9	31.047	2.592	700
Tvornice rublja	3	4.134	474	69
Tvornice odijela	1	—	—	—
Tvornice tuljaca,				
šešira i kapa	2	4.388	350	120
Tvornice pozamenterije	2	—	—	—
Tvornice traka i stijenja	1	—	—	—
Tvornice vate i				
zavojnog materijala	3	3.076	254	124
Tvornice popluna				
i jastuka	1	1.000	86	48
Prerada tekst. otpadaka				
i sortiranje	1	—	—	—
Tvornice vreća i užarije	1	—	—	—
Ostalo	10	8.275	531	253
Ukupno	121	424.774	21.051	10.198

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 41.

* Ta statistika navodi podatke i o 1938. za područje Banovine Hrvatske osnovane tek 26. VIII 1939.

pripojenja Austrije Trećem Reichu uvoz tih tekstilnih sirovina bio je ograničen na minimalnu količinu, jer je Njemačka sve tvornice sirovina preorijentirala na finalnu proizvodnju za vojne potrebe. Nabava tekstilnih sirovina s engleskog tržišta bila je znatno skuplja i plaćala se devizama,

što je dovelo do znatnog poskupljenja tekstilnih proizvoda. Npr. cijena pamučnom predivu bila je u rujnu 1938. godine 20 do 25,5 dinara za 1 kg, a oko sredine 1939. godine porasla je na 25 do 25,5 dinara za 1. kg. U istom razdoblju poskupilo je pamučno predivo za oko 25⁰/. Cijene gotovim tekstilnim proizvodima u istom su razdoblju porasle za 10 do 12⁰/. Tekstilna industrija Hrvatske postala je ovisna o uvozu tekstilnih sirovina i poluproizvoda iz Njemačke, jer se 1938. godine iz te zemlje uvozilo 52⁰% ukupnog uvoza tekstila. Udio Njemačke i ostalih klirinških zemalja povećao se u ukupnom uvozu. Od ukupnog uvoza 1938. godine na Njemačku je otpadalo 50,1⁰%, a 1939. godine već 54,2⁰%. Klirinške zemlje sudjelovale su u ukupnom jugoslavenskom uvozu 1938. godine sa 69,5⁰%, a 1939. godine sa 76,2⁰%.¹⁶⁰ U tabeli br. 18 (na str. 173) prikazujemo kakvo je bilo kretanje uvoza glavnih tekstilnih proizvoda od 1939. do 1940. godine. Tekstilna industrija u Hrvatskoj pokazivala je u 1938. prema 1937. godini pad proizvodnje i zaposlenosti, kao i slabije osnivanje novih poduzeća.¹⁶¹ Tekstilne sirovine, poluproizvodi i pomoćna sredstva znatno su poskupili. Italija je povisila cijenu pamuku od 30 do 70⁰%, a Njemačka je 1939. godine povećala cijenu predivu od 15 do 40⁰%, prirodnoj svili 100⁰%, bojama i kemikalijama 40–100⁰%.¹⁶² Komitet za uvoz je 14. II 1939. godine smanjio uvoz pamuka za 70⁰% redovite potrošnje zbog devizne štednje. Moglo se uvoziti samo iz klirinških zemalja, a za uvoz iz neklirinških trebalo je odobrenje Narodne banke. Njemačka je od 1. I 1939. godine potpuno zabranila izvoz pamuka. Takvu zabranu uvela je od rujna 1939. godine i Italija. Zbog toga su predionice ograničile radno vrijeme ili opet radile samo nekoliko dana tjedno, a neke su otpuštale radnike. U nedostatku prirodnih sirovina tekstilna je industrija počela prerađivati umjetna vlakna uglavnom uvezena iz Njemačke i Italije.¹⁶³

Cijene kudjelji 1939. godine, pošto se upotrebljavala za vojne potrebe, bile su više nego udvostručene prema 1937. godini (npr. cijena grebenanoj kudjelji povećana je u tri mjeseca 1939. godine od 11,5 na 25 dinara). Najjači uvoznik bila je Njemačka.

Zbog nestašice sirovina i poluproizvoda i dalje je rasla njihova cijena. Cijene pojedinih vrsta sirovina i poluproizvoda 1940. godine u usporedbi sa 1939. godinom imale su ovakvo povećanje: pamuk 27,5⁰%, pamučno predivo 76,5⁰%, vuna 73,6⁰%, vuneno predivo 76,8⁰%, svileno predivo 50⁰% i predivo iz celuloze 27⁰%. Mnogo manje poteškoća bilo je pri uvozu svilenog prediva, jer je to bila sirovina umjetnog porijekla, koja se uvozila iz Njemačke i Italije.

¹⁶⁰ AJ Fond CIK, 76, fasc. 81–154, god. 1938; DASIP KPO 231/Jug. 1939, fasc. XI, sv. I; 232/Njem. 1932, fasc. X, sv. 1; 232/Njem. 1939, fasc. XII, sv. IV; 232/Njem. 1940, fasc. XI, sv. 1; R. Bičanić, Pogled iz svjetske perspektive i naša ekonomska orijentacija, Zagreb 1939, 78; Hrvatska privreda, 18. II 1941; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 5, maj 1939; 29. II 1940; Jugoslovenski Lloyd, 26. II 1939.

¹⁶¹ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj i struktura, op. cit., 149; Jugoslovenski Lloyd, 28. II 1939.

¹⁶² AJ Fond CIK 76, fasc. 52–87. Memorandum sa konferencije predstavnika tekstilne industrije 26. X 1939; AJ Fond CIK 76, fasc. 82–155; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, 30. IX 1939; 30. XI 1939.

¹⁶³ AJ Fond CIK 76, fasc. 55–95–96; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, 31. III 1939; 30. XI 1939; Jugoslovenski Lloyd, 11. II 1939; 16. III 1939; 8. IV 1939; 12. IV 1939.

Tabela 10.

UVOZ GLAVNIH TEKSTILNIH SIROVINA OD 1938. DO 1940. GODINE

Vrste sirovina i poluproizvoda	Vrijednost (u mil. d)					Količina (u tonama)				
	1938.	1939.	1939/38. Indeks	1940.	1940/39. Indeks	1938.	1939.	1939/38. Indeks	1940.	1940/39. Indeks
	Sirovi pamuk	264,1	232,5	88,03	232,7	88,11	21.635	18.006	83,22	14.816
Sirova vuna	133,9	99,4	74,23	112,0	83,64	4.761	3.703	77,77	2.401	50,43
Pamučno predivo	337,8	285,7	84,57	257,2	76,14	13.972	12.179	87,16	6.249	44,72
Vuneno predivo	104,7	116,7	111,7	47,6	45,27	1.515	1.794	118,41	414	27,32
Ukupno	840,5	734,3	87,36	649,3	77,25	41.883	35.682	85,19	23.880	57,01

Izvor: Statistika spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije za 1939. godinu, Beograd 1940, str. XXVIII-XXIX; *Hrvatska privreda*, br. 5, 18. II 1941.

Njemačka je u toku 1940. godine kočila izvoz umjetne svile zbog ratnih potreba. Porasle su također i cijene uvoznih kemikalija i boja.¹⁶⁴

U pomanjkanju prirodnih sirovina koriste se supstituti (umjetna vlakna, kopriva itd.), ali ni to nije moglo zadovoljiti potrebu tekstilne industrije za sirovinama, a stanovništvo za tekstilom. Od sredine 1940. godine snabdijevanje sirovinama bilo je otežano i zbog rata u Sredozemlju i prerade celuloze u ratne svrhe.¹⁶⁵ Loša snabdjevenost industrije sirovinama dovela je do pada zaposlenosti već od listopada 1939. i on se nastavio i naredne godine.¹⁶⁶

POSEBNI DIO

RAZVOJ NEKOLIKO KARAKTERISTIČNIH VRSTA I PODVRSTA TEKSTILNE INDUSTRIJE U HRVATSKOJ

Izlaganjem pod tim naslovom obuhvatila sam razvitak tekstilne industrije u Hrvatskoj u njezinom specifičnom, tj. posebnom dijelu. Pošla sam od analize proizvoda, i to najjednostavnijih, npr. kudjelje, pa do tzv. ostale proizvodnje, npr. popluna, zavoja i šešira. Promatranje tekstilne industrije prema njezinim proizvodima predstavljalo je samo gledanje sa drugog ugla promatranja razvoja ove industrijske grane. S parcijalnim podacima popunjava se taj mozaik.

PROIZVODNJA KUDJELJNOG VLAKNA

I ta djelatnost ima tradiciju u Hrvatskoj, napose u Slavoniji, gdje joj je temelj poljoprivreda. Velik broj kudjeljara osnovan je još prije prvoga svjetskog rata. Uz prirodne uvjete, a to su bile sirovine i jeftina radna snaga, do osnivanja novih poduzeća došlo je zato što je kudjelja bila potrebna tekstilnoj industriji Austro-Ugarske Monarhije. U okolici Osijeka osnovano je više kudjeljara. Poduzeća koja su prerađivala konoplju možemo po stupnju prerade podijeliti na ona koja su proizvodila poluproizvod (kudjelju i kučinu) i na ona koja su proizvodila gotove proizvode (npr., mreže, užad i sl.). Prvih je poduzeća bilo više nego drugih.¹⁶⁷ U gra-

¹⁶⁴ AJ Fond CIK 76, fasc. 84–157; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. V 1940.

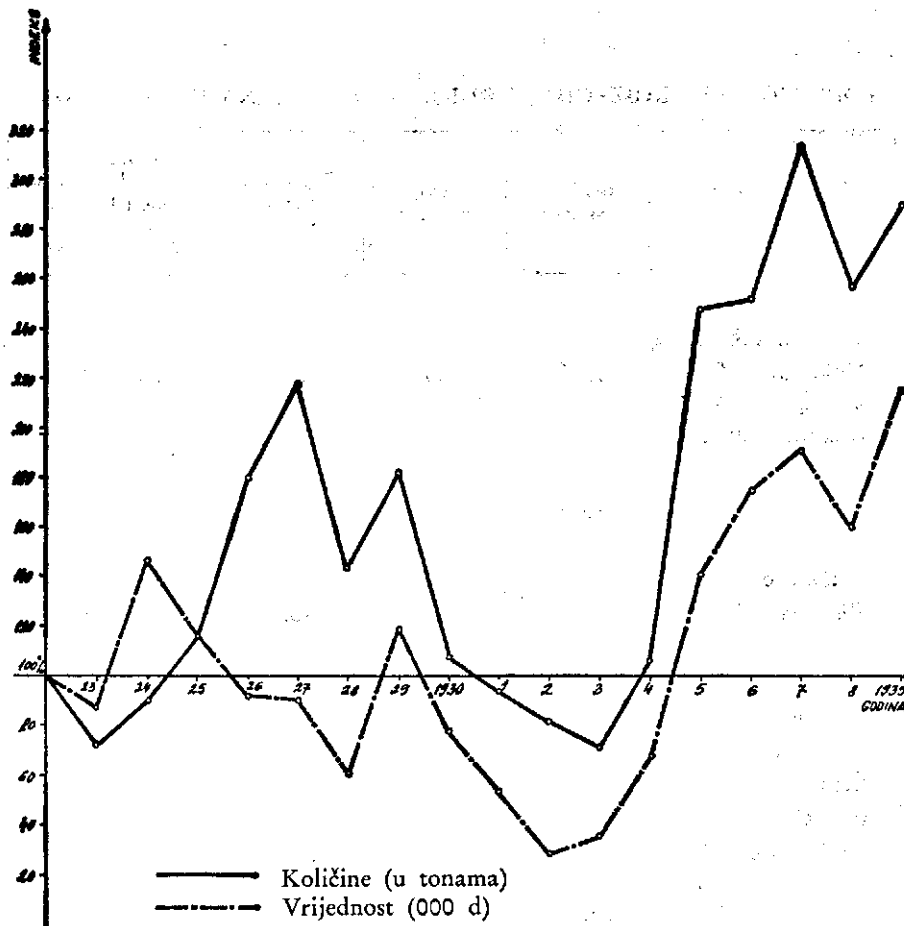
¹⁶⁵ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 30. IV 1940.

¹⁶⁶ *Jugoslavenski Lloyd*, 21. VII 1940; 8. XI 1940.

¹⁶⁷ *Hrvatska privreda*, br. 2, veljača 1937.

Grafikon 5

INDEKS IZVOZA KUDJELJE IZ JUGOSLAVIJE OD 1922. DO 1939. GODINE
(1922 = 100)

Izvor: Statistika spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije za međuratne godine.

fikonu br. 5 prikazujemo kako se kretao izvoz kudjelje od 1922. do 1939. godine.

Kod izvoza kudjelje mogu se izdvojiti tri faze. U prvoj, koja je trajala od 1918. do 1929. godine, izvoz kudjelje pokazivao je povoljno kretanje i u pogledu izvezenih količina i po vrijednosti. Izvoz po vrijednosti u tom periodu bio je najpovoljniji 1924. godine, kad je izvezeno samo 6,975.000 kg u vrijednosti 158,181.000 dinara. U drugoj fazi od 1930. do 1933. godine izvoz kudjelje razvijao se u znaku opće privredne krize i njezinih posljedica. Pokazivao je pad i količina i vrijednosti. U trećoj fazi od 1934. do 1941. godine izvoz kudjelje je rastao količinski i vrijednosno, na

što je utjecalo naoružanje nekih zemalja uvoznica. Najjači uvoznik kudjelje bila je Njemačka.

U izvozu kudjelje sudjelovala su veća poduzeća. Ona su imala različitu lokaciju u Hrvatskoj. Pojednosti se vide u ovoj tabeli.

Tabela 19.

PODUZEĆA ZA PROIZVODNJU KUDJELJNOG VLAKNA U HRVATSKOJ

Poduzeće	Godina osnutka	Broj radnika	Pogonska snaga (u KS)	Godišnja proizvodnja sirove lanene i kudjeljne stabljike (u vagonima)
Vukovarska kudjeljara d. d. Vukovar	1905.	191	350	80—120
Slavonska industrija konoplje i lana d. d., Vladislavci	1903.	150	105	40
Kudjeljara Lanene industrije d. d., Vladislavci	1903.	87	135	30—40
Kudjeljara K. Pfeiffera, Tenjski Antunovac	1910.	106	50	15—20
Kudjeljara Ovčara, Čepin	1913.	70	60	15—20
Kudjeljara Upraviteljstva imanja G. Reisnera, Vrbik kod Osijeka	1918.	39	12	—
Kudjeljara Poljoprivrednog društva Viškovci, Đakovo	—	93	40	—
Ukupno		736	752	180—200

Izvor: AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 569, 571; god. 1937, kut. 568, 571, god. 1938, kut. 471; J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924, str. 313—314; Isti, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydja, Zagreb 1929, str. 54; M. Kolar-Dimitrijević, Položaj tekstilnih radnika Slavonije poslije velike svjetske krize, Zbornik 10, Historijskog Instituta Slavonije, Slavonski Brod 1973, str. 82, 85—87.

»Vukovarska kudjeljara i prediona d. d.« bila je filijala tvornice »Hungaria« iz Vrbasa. Kasnije je postala samostalno poduzeće. U međuratnom razdoblju povećala je dionički kapital. U sezoni je zapošljavala i do 300 radnika. Sirovinama se koristila sa imanja grofa Eltza. Vukovarsko vlastelinstvo je 1926. godine prodalo svoje dionice novosadskoj poljoprivrednoj zadruzi »Agraria«. Ona je imala veliko privredno značenje i za sam Vukovar i za neka okolna mjesta.¹⁶⁸ U lipnju 1937. godine izgorjela je kudjeljara Konrada Pfeiffera u Tenjskom Antunovcu,¹⁶⁹ a iste je godine prestala s radom i kudjeljara »Poljoprivrednog društva Viškovci« iz Đakova.¹⁷⁰

Uz spomenute, postojale su u Slavoniji i ove kudjeljare: »J. Cilcer«, Vin-kovci, »Kudjeljara poljoprivredne zadruge Kešinci«, Đakovo, »Tvornica konoplje E. Vamoši«, Vladislavci i »F. Speiser i sin«, Kudjeljara Orlovnjak kod Osijeka s proizvodnjom od 25 do 30 vagona godišnje. U Hrvatskoj je 1938. godine bilo 11 većih kudjeljara.¹⁷¹

U godinama uoči drugoga svjetskog rata došlo je do proširenja postojećih kudjeljara, porastao je broj zaposlenih radnika i proizvodnja. Npr. kudjeljara »Lanene industrije d. d.« u Vladislavcima zapošljavala je 1939. godine 100 stalnih radnika, a sa sezonskim taj je broj rastao do 300. Iste je godine povećala i proizvodnju, pa je umjesto dotadašnjih 30 do 40 vagona sada proizvodila 120, pa i više vagona sirove lanene i kudjeljne stabljike, odnosno 15 do 20, pa i više vagona lanenog i kudjeljnog vlakna.¹⁷² Pogonska snaga kudjeljare »Ovčara« u Čepinu bila je također podvostručena i imala je 1938. godine 120 KS.¹⁷³ Godine 1936. bila je u Čepinu osnovana kudjeljara F. Speisera ml., koja je imala 78 KS.¹⁷⁴

PROIZVODNJA PAMUČNIH PREDIVA I TKANINA

Ta vrsta tekstilne proizvodnje nije bila dobro razvijena u Hrvatskoj prije prvoga svjetskog rata. Razloge treba tražiti u tome, što je bila razvijena u nekim drugim zemljama Austro-Ugarske Monarhije. Poduzeća te vrste tekstilne proizvodnje, koja su u zemlji postojala prije prvoga svjetskog rata, imala su zastarjele strojeve, a neka u Srbiji bila su u toku rata oštećena ili uništena. Razvoj proizvodnje pamučnih prediva i tkanina u Hrvatskoj najbolje se vidi, ako se usporedi stanje 1921. godine s onim 1927. godine, što prikazujemo u tabeli br. 20 (na str. 178).

Iz tih se podataka vidi da se od 1921. do 1927. godine povećao broj poduzeća od jednog na osam, a istodobno je broj vretena porastao za 93,20%, proizvodnja prediva za 58,80%, tkanina za 39,20%, broj radnika za 45,58% i pogonska snaga za 38,90%.

¹⁶⁸ *Jugoslavenski Lloyd*, 7. X 1919; 13. V 1926; 19. VI 1926.

¹⁶⁹ *Jugoslavenski Lloyd*, 10. VI 1937.

¹⁷⁰ AJ Fond MTI 65, god. 1937, kut. 571.

¹⁷¹ Statistika industrije. . . op. cit., 157.

¹⁷² *Jugoslavenski Lloyd*, 10. VII 1939.

¹⁷³ AJ Fond MTI 65, god. 1938, kut. 571.

¹⁷⁴ AJ Fond MTI 65, god. 1937, kut. 568, god. 1938, kut. 571.

Tabela 20.

PODUZEĆA ZA PROIZVODNJU PAMUČNIH PREDIVA I TKANINA U
HRVATSKOJ

Broj	Godina	
	1921.	1927.
Poduzeća	1	8
Predionica	1	2
Tkaonica	1	8
Vretena	42.000	45.065
Radnika	1.600	3.510
Pogonska snaga (u KS)	1.250	3.216
Proizvodnja prediva u tonama	1.000	1.700
Proizvodnja tkanina (u mil. metara)	6	15,3

Izvor: N. Popović i D. Mišić, Naša domaća privreda – Faktori – Stanje – Unapređenje, Beograd 1929, str. 448–449.

Nakon rata bio je u zemlji izgrađen niz poduzeća, a neka dotadašnja bila su proširena i modernizirana. Broj poduzeća porastao je od 10 s oko 60.000 vretena i 3200 razboja 1921. godine u 1929. godini na 43 s 133.000 vretena i 10.700 razboja. U tabeli br. 21 prikazujemo kako su bila prostorno raspoređena.

Tabela 21.

PODUZEĆA ZA PROIZVODNJU PAMUČNIH PREDIVA I TKANINA U
JUGOSLAVIJI 1929. GODINE

Pokrajina	Podu- zeća	Broj				
		tka- nica	predio- nica	vretena	razboja	radnika
Hrvatska	11	11	3	44.370	2.589	3.225
Dalmacija	2	2	—	—	135	140
Slovenija	16	16	5	79.186	5.829	6.775
Srbija	6	6	2	9.500	1.650	2.350
Bosna	4	4	—	—	311	170
Vojvodina	4	4	—	—	225	325
Ukupno	43	43	10	133.056	10.739	12.985

Izvor: J. Lakatoš, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd, Zagreb 1929, gl. V, str. 49.

Hrvatska i Dalmacija imale su 1929. godine 30,23% takvih poduzeća, 33,34% vretena, 25,36% razboja i 25,91% radnika od ukupne vrste proizvodnje. Ona je bolje razvijena samo u Sloveniji koja je imala 37,20% poduzeća, 59,51% vretena, 54,27% razboja i 52,17% radnika.

Broj poduzeća bio je do 1935. godine povećan na više od 80 s oko 12.000 radnika, a godišnja je proizvodnja dosegla 80 milijuna metara pamučne robe. S tom proizvodnjom ta je industrija pokrivala 90% potreba domaćeg tržišta. Broj vretena bio je povećan do 1938. godine na 177.000, a razboja na 12.000.¹⁷⁵ Mnogo brže su bile podizane tkaonice nego predionice pamuka. Industrijalcima je naime bilo mnogo sigurnije i rentabilnije angažirati kapital u tkaonice, jer su gotove proizvode, naročito u uvjetima carinske zaštite, mogli plasirati na unutrašnjem tržištu, dok bi plasiranjem kapitala u izgradnju predionica bili zavisni u pogledu plasmana prediva o stanju tkaonica: njihovom broju, kapacitetu, stupnju iskorištenja kapaciteta i sl. Osim toga, stranom je kapitalu još u prilog išla i zavisnost domaće tekstilne industrije od uvoza i sirovina i poluproizvoda iz inozemstva, pa je on pri tome često postizao i dvostruku zaradu: najprije na uvozu sirovina i poluproizvoda, a kasnije na gotovim proizvodima.¹⁷⁶

Uvozni pamuk i pamučni proizvodi bili su više od polovice cjelokupnog tekstilnog uvoza. Razvojem te vrste tekstilne proizvodnje u zemlji je došlo do povećanja uvoza sirovina, a bio je smanjen uvoz gotovih proizvoda. Nagli razvoj pamučne proizvodnje odrazio se na promjeni strukture tekstilnog uvoza. U grafikonu br. 6 prikazujemo kretanje uvoza sirovog pamuka i njegovih preradevina u periodu od 1925. do 1940. godine.

Uvoz sirovog pamuka pokazivao je stalan rast u velikom vremenskom razdoblju od trinaest godina. Godine 1925. bilo je uvezeno svega 5,7 mil. kg sirovog pamuka, a uvezene su količine s razvojem industrije u zemlji bile povećavane, tako da je 1938. godine bio postignut maksimalan uvoz od 21,6 mil. kg. Dakle, uvezena količina bila je gotovo četverostruka. Do smanjenja uvoza sirovog pamuka došlo je tek 1939. godine, kad je uvezeno 18 mil. kg, a sa smanjenjem je nastavljeno i 1940. godine, kad je uvezeno 14,8 mil. kg. Uvoz pamučnog prediva porastao je od 7,7 mil. kg 1925. godine na 13,1 mil. kg 1931. godine. U vrijeme krize uvoz prediva bio je smanjen, pa je 1932. godine bio svega 7,8 mil. kg. Od 1933. godine dalje uvoz prediva ponovo je pokazivao porast po količini. Godine 1933. uvezeno je 12,9 mil. kg, a i kasnije je nastavljeno s povećanjem. Godine 1937. bio je postignut maksimalan uvoz od 18,2 mil. kg. U periodu 1938—1940. godine uvoz prediva je smanjen, pa je 1940. godine uvezeno samo 6,2 mil. kg. Uvoz gotovih pamučnih proizvoda po količini bio je 1925. godine veći nego sirovog pamuka i prediva zajedno. Međutim, uvoz je iz godine u godinu bio smanjivan, pa je od 17,1 mil. kg 1925. godine smanjen do 1938. godine na svega 3,3 mil. kg što je bilo odraz razvoja te proizvodnje u zemlji.

Neka poduzeća za proizvodnju pamučnih prediva i tkanina postojala su i prije prvoga svjetskog rata u Hrvatskoj, ali su u međuratnom razdoblju

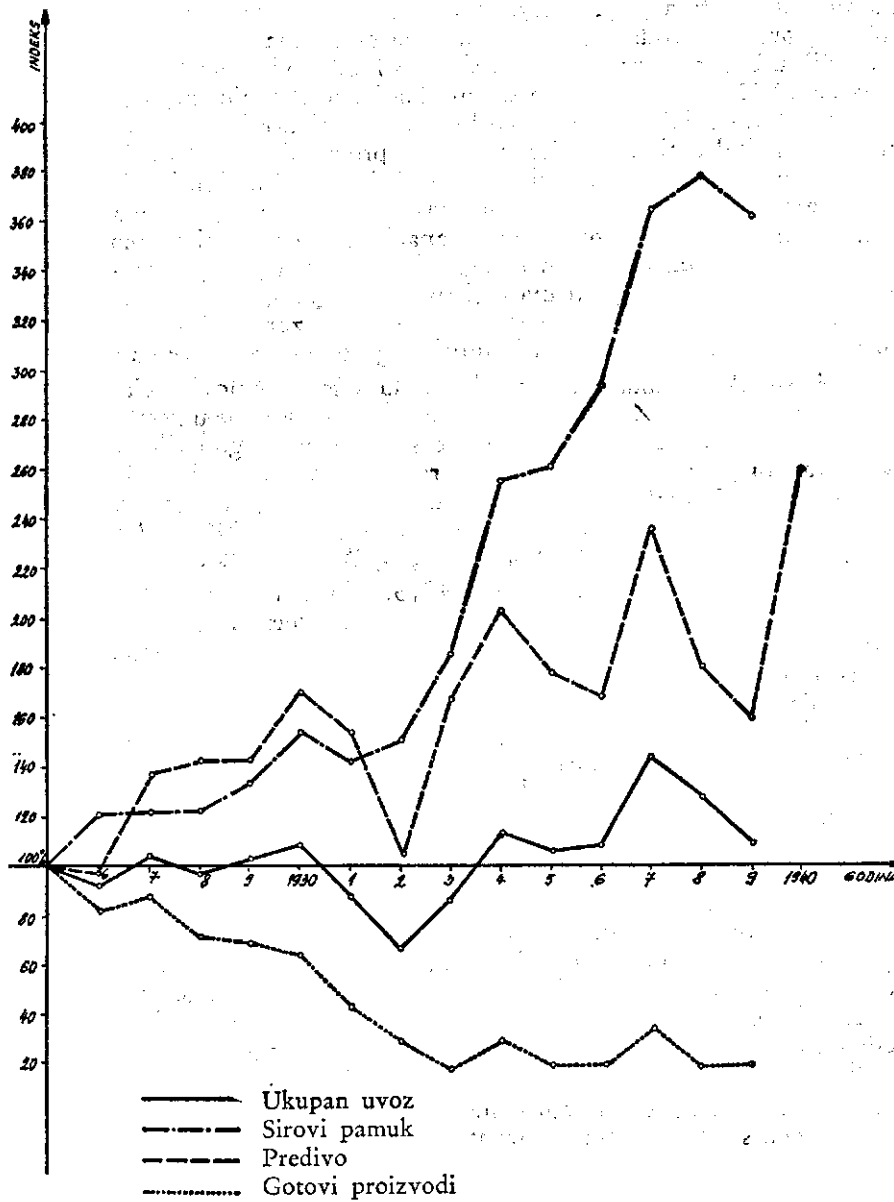
¹⁷⁵ B. Jurković, op. cit., 341; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 9, god. IX 1935; *Jugoslavenski Lloyd*, 28. II 1935; 21. VI 1936.

¹⁷⁶ S. Lovrenović, op. cit., 69.

Grafikon 6

UVOZ PAMUKA I PAMUČNIH PROIZVODA (U MIL. KG) OD 1925. DO 1940. GODINE

(1925 = 100)

Izvor: Statistika spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije za međuratne godine.

bila proširena i modernizirana. »Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka u Dugoj Resi« bilo je osnovano 1884. godine, a s radom je započelo 1885. godine. U dioničko društvo bilo je pretvoreno 1896. godine. Poduzeće je prije prvoga svjetskog rata radilo sa 33.780 finijih vretena, 90 vretena za pamučne otpatke i 1058 razboja, a imalo je pogonsku snagu od 1800 KS.¹⁷⁷ U međuratnom razdoblju poduzeće je bilo prošireno, nabavljeni su novi strojevi, zamijenjeni neki već dotrajali, a bila je povećana i pogonska snaga. To sve je pratilo porast radništva. Pogonska snaga bila je povećana na 3500 KS, 1934. godine; tada je broj finih vretena bio 35.276 i 1280 vretena za otpatke, te 1254 razboja. Poduzeće je 1929. godine zapošljavalo više od 3000 radnika, a godišnja proizvodnja tkanina bila je 20.000.000 metara.¹⁷⁸

Slično je bilo i s pamučnom industrijom u Čakovcu. Tekstilnu manufakturu osnovao je Samuel Neumann 1874. godine. Ona je kao uostalom i ostale manufakture iskoristila dane prednosti tradicije proizvodnje platna u kućama, manji kapital, obilje jeftine radne snage i lokalno tržište. Prvo vrijeme bojadisaona je radila bez strojeva, a bili su uvedeni u proizvodnju 1894. godine. U međuratnom razdoblju poduzeće je bilo znatnije prošireno, ali je to bilo učinjeno s amortiziranim strojevima uvezenim iz Čehoslovačke. Ono je 1928. godine i nekoliko prijašnjih godina zapošljavalo 100 radnika.¹⁷⁹

Glavnina većih poduzeća bila je osnovana u godinama nakon prvoga svjetskog rata, pa do ekonomske krize. U tabeli br. 22 (na str. 182) dajemo podatke o godinama osnivanja, pogonskoj snazi, broju vretena i razboja i broju zaposlenih za neka poduzeća proizvodnje prediva i tkanina u Hrvatskoj koja su bila osnovana do ekonomske krize.

»Preslica« d. d. Oroslavlje sudjelovala je i u nekim drugim tekstilnim poduzećima, npr. »Silku« d. d., Zagreb i »Prozoriji« d. d., Oroslavlje.

U Zagrebu je 1931. godine bilo osnovano jedno poduzeće manjih razmjera. Poduzeće je osnovao Samuel Hahn i čehoslovački industrijalac Nettel. Proizvodilo je na 36 tkalačkih stanova.¹⁸⁰

Slijedećih godina bilo je osnovano još nekoliko poduzeća, ali su bila manjeg opsega. Radi opreza ulagao se znatno manji kapital u nova poduzeća, pa su ona imala manje novih radnih mjesta i manju pogonsku snagu. U tabeli br. 23 (na str. 183) prikazujemo tvornice u Hrvatskoj osnovane 1933. i 1934. godine.

¹⁷⁷ V. Rozenberg i J. Lj. Kostić, op. cit., 198; B. Jurković, op. cit., 342; S. Dimitrijević, op. cit., 92; *Jugoslavenski Lloyd*, 6. IX 1934; Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja pamuka Duga Resa 1884–1934, Duga Resa 1934, 5–6, 12; Pamučna industrija, Duga Resa, 75 god. 1884–1959, Karlovac 1959. — Tvornica je počela raditi pod nazivom »Kraljevska zemaljska ovlašćena pamučna predionica i tkaonica«. Tvornica je tada proizvodila s 5000 vretena, 60 razboja i imala je 150 KS.

¹⁷⁸ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 576; *Hrvatska privreda*, god. XII, kolovoz – rujan 1937; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 11, novembar 1929; *Jugoslavenski Lloyd*, 6. IX 1934; *Narodno blagostanje*, 27. VII 1929; Dioničko društvo domaće tvornice pređenja i tkanja, op. cit., 17; Pamučna industrija, Duga Resa, op. cit. — Rekonstrukcija predionice trajala je od 1933. do 1943. godine. Ona je 1943. imala 38.404 vretena.

¹⁷⁹ AJ Fond MTI 65, god. 1937, kut. 574; D. Feletar i E. Fišer, »Čateks«, op. cit., 13–22, 27–29, 31.

¹⁸⁰ *Jugoslavenski Lloyd*, 20. XI 1930.

Tabela 22.

TVORNICE ZA PROIZVODNJU PAMUČNIH PREDIVA I TKANINA U
HRVATSKOJ OSNOVANE DO SVJETSKE KRIZE – OPĆI PODACI

Naziv poduzeća	Godina osnivanja	Broj vretena	Broj razboja	Broj radnika	Pogonska snaga (u KS)
Jugoslavenska tekstilna tvornica Braće Holzner d. d., Zagreb	1928.	—	105	80	185
Tvornica za pamučnu industriju Hermann Pollak & sinovi d. d., Zagreb	1923.	—	600	600	600
Preslica d. d. Oroslavlje	1925.	3.000	160	593	400
Ivanišević i drugovi, Makarska	1925.	—	115	110	280
Pamuk d. d., Zagreb	1927.	—	120	72	48
Ukupno		3.000	1.100	1.455	1.513

Podaci za »Jugoslavensku tekstilnu tvornicu Braća Holzner d. d.« i »Pamuk«, k. d. su za 1934. godinu, osim broja radnika u prvom poduzeću, koji je za 1928. godinu.

Podaci za druge dvije tvornice su za 1929. godinu.

Izvor: Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Ministarstva trgovine i industrije 65, god. 1934, kut. 576–580; J. Lakatoš, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd, Zagreb 1929, gl. V, str. 50–52; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, br. 9, juli 1929, br. 10, okt. 1929; Jugoslovenski Lloyd, 4. I 1935; Narodno blagostanje, 25. I 1930; 22. II 1930; 11. VII 1931.

U godinama nakon ekonomske krize došlo je do daljnjeg ulaganja kapitala u proširenje, rekonstrukciju i modernizaciju dotadašnjih poduzeća. U razdoblju od 1935. do 1940. došlo je do proširenja pamučne industrije u Dugoj Resi, »L. Rothsteina« u Samoboru, »Prve međimurske tkaonice d. d.« u Čakovcu. Već se u ljeto 1935. godine u čakovečkom poduzeću povećao broj zaposlenih u tkaonici na 123 radnika i za 2 namještenika.¹⁸¹

Proširenje, rekonstrukcije i modernizacije imale su cilj povećati proizvodnost rada, smanjiti troškove proizvodnje i povećati konkurentnu sposobnost. Pri osnivanju novih tvornica u razdoblju nakon ekonomske krize bila je karakteristična decentralizacija, pa su se osnivale i u nekim manjim mjestima, a ne samo u velikim industrijskim centrima. Uzroke toj pojavi treba tražiti u mogućnosti korištenja jeftinije radne snage, struje, vode i

¹⁸¹ A J Fond MTI 65, god. 1934, kut. 576, 580; god. 1937, kut. 574; D. Feletar i E. Fišer, »Čateks« op. cit., 35–39; Jugoslovenski Lloyd, 30. VII 1933.

Tabela 23.

TVORNICE ZA PROIZVODNJU PAMUČNIH PREDIVA I TKANINA U HRVATSKOJ OSNOVANE 1933. I 1934. GODINE – OPĆI PODACI

Naziv tvornice	Godina osnutka	Broj radnika	Pogonska snaga (u KS)
Tekstilna industrija L. Rothstein, Samobor	1933.	100	25
Tvornica marama d. d., Karlovac	1933.	100	—
Prva međimurska tkaonica d. d., Čakovec	1933.	60	—
Tekstilna industrija Prpić Đuro, Oroslavlje	1934.	75	24
Industrijska tkaonica J. Bureš, Zagreb	1934.	74	18
Ukupno		409	67

Izvor: Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Ministarstva trgovine i industrije 65, god. 1934, kut. 576, 580; D. Feletar i E. Fišer, »Čateks« 1874–1974, Čakovec 1974, str. 35–39; Jugoslavenski tekstilni vjesnik, 15. III 1933; Jugoslovenski Lloyd, 2. II 1933; 19. V 1933; 30. VII 1933; 23. XII 1934; 6. IX 1936.

ostalih olakšica (npr., jeftino ili besplatno zemljište, jeftin građevinski materijal, oslobođenje od poreza za određeni broj godina i sl.). Na početku 1938. godine bila je osnovana u Oroslavlju »Vera« k. d. Ona je bila jedno od Prpićevih poduzeća u Hrvatskom zagorju.¹⁸²

U tabeli br. 24 dajemo neke opće podatke o tvornicama za proizvodnju pamučnih tkanina u Banovini Hrvatskoj 1938. godine.

Tabela 24.

TVORNICE ZA PROIZVODNJU PAMUČNIH TKANINA U BANOVINI HRVATSKOJ 1938. GODINE – OPĆI PODACI

Područje	Broj tvornica	Kapital (u 1.000 d)	Radna snaga	Pogonska snaga (u KS)
Jugoslavija	58	303.583	14.390	10.302
B. Hrvatska	16	79.358	4.953	3.594

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 29, 41.

¹⁸² Jugoslovenski Lloyd, 11. III 1938.

Banovina Hrvatska imala je 1938. godine 27,6% tvornica, 26,1% kapitala, 34,4% radnih mjesta i 34,9% pogonske snage ukupne podvrste te industrijske grane. Sve tkaonice osim »Ukrine« industrijskog i trgovačkog d. d. iz Dervente bile su u Hrvatskoj. U Zagrebu je bila i komercijalna direkcija »Jugoslavenskih tekstilnih tvornica Mautner«.¹⁸³

Proizvodnja konca prije nije bila razvijena pa smo se snabdijevali koncem izvana. Godine 1926. bilo je osnovano »MEZ« d. d. za proizvodnju konca (Svetice 6) u Zagrebu. Bila je to afilacija, koja je predivo dobivala od centrale u Njemačkoj, a u zemlji ga dalje preradivala. Nakon uvođenja carinske zaštite 1925. godine, namjesto uvoza gotovih proizvoda stimulira se domaća proizvodnja s ciljem da se razvije tržište. Poduzeće je imalo 1933. godine pogon od 33 KS. Zbog visoke potražnje, gotovo je potpuno iskorištavalo svoje proizvodne kapacitete, čak ih proširivalo.¹⁸⁴

Namatanjem gotovog prediva bavilo se poduzeće »Braća Hiršler«, Zagreb (Gajeva 9a). Osnovano je bilo 1929. godine, najprije kao pletionica vunene robe i trgovina, a 1931. godine proširilo je proizvodnju i na namatanje gotovog prediva. Imalo je 19 KS.¹⁸⁵

PROIZVODNJA VUNENIH PREDIVA I TKANINA

Razvoj te vrste tekstilne proizvodnje započeo je nakon osnivanja zajedničke države 1918. godine. Mogao je teći brže da su iskorištene sirovine u zemlji. Ta vrsta tekstilne industrije razvijala se nešto sporije od pamučne. Činjenica je da je podizanje tvornica za proizvodnju vunениh prediva i tkanina zahtijevalo više kapitala i ljudskog iskustva. Na takav razvoj imala je utjecaja i niska potrošnja vunениh proizvoda, jer su pamučni proizvodi bili jeftiniji. Velik dio potrošača, zbog niskih prihoda, trošio je pamučne proizvode, a bogatiji su kupovali vunene proizvode. Osim toga, potrošnja vunениh proizvoda opala je za vrijeme krize uslijed pada kupovne moći dijela potrošača i zato se više kupuje jeftinija roba, tj. pamučni proizvodi. Obrada vune bila je raširenija prije prvoga svjetskog rata u Srbiji, ali su za vrijeme rata njezina postrojenja bila opustošena ili uništena. Nakon rata bila su obnovljena već postojeća poduzeća i podignuta nova. Potkraj 1927. godine bilo je 15 poduzeća za proizvodnju vunениh prediva i tkanina, od toga 11 većih i 4 manja. Uz to je postojalo nekoliko manjih tkaonica koje su proizvodile sa svega jednim ili dva tkalačka stana.¹⁸⁶ Naročito je razvoj u međuratnom razdoblju u Hrvatskoj. To se ima zahvaliti stranom kapitalu i novim tekstilnim strojevima. Prema podacima N. Popovića i D. Mišića navodimo u tabeli br. 25. teritorijalni razmještaj, s približnim brojem vretena i razboja, pogonske snage i godišnju proizvodnju tkanina (u metrima) za cijelu Jugoslaviju.

¹⁸³ *Narodno blagostanje*, 2. XI 1929.

¹⁸⁴ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 576; god. 1937, kut. 574; god. 1938, kut. 577; *Narodno blagostanje*, 1. II 1930; 7. II 1933; 26. IX 1931.

¹⁸⁵ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 588; god. 1937, kut. 587.

¹⁸⁶ *Jugoslavenski Lloyd*, 27. XI 1927.

Tabela 25.

PODUZEĆA ZA PROIZVODNJU VUNENIH PREDIVA I TKANINA U
JUGOSLAVIJI 1929. GODINE

Područje	Broj				Pogonska snaga (u KS)	Godišnja proizvodnja (u metrima)	Produk- tivnost po rad- niku u metrima
	podu- zeća	vretena	razboja	radnika			
	a	b	c	d			
Srbija	4	40.660	654	2.380	3.870	3,300.000	1.387
Hrvatska	7	13.240	476	2.765	1.870	2,986.000	1.080
Vojvodina	2	1.800	53	190	140	240.000	1.263
Slovenija	3	1.720	44	260	215	274.000	1.054
Bosna	1	460	6	60	30	40.000	667
Ukupno	17	57.880	1.233	5.655	6.125	6,840.000	1.210

Izvor: N. Popović i D. Mišić, Naša domaća privreda, Faktori—Stanje—Unapređenje, Beograd 1929, str. 446.

Godišnja proizvodnja vunelih tkanina bila je 6,840.000 metara. Tu nije uračunata proizvodnja pokrivača, šalova i sl. Na Hrvatsku je otpadalo 41,1% poduzeća, 22,9% vretena, 38,6% razboja, 30,53% pogonske snage, 48,9% radnika i 43,6% ukupne godišnje proizvodnje tkanina. U Srbiji je bilo međutim samo 23,52% ukupnog broja poduzeća, ali su raspolagala sa 70,24% svih vretena, 53,04% razboja i 63,18% ukupne pogonske snage. U tim poduzećima bilo je zaposleno 42,08% ukupnog broja radnika, koji su u godišnjoj proizvodnji tkanina sudjelovali sa 48,24%. Zbog novih strojeva, bila im je i veća proizvodnja po radniku. Proizvodnja je po radniku bila najveća u Srbiji, i to za 22% veća nego u Hrvatskoj, što je svakako bilo posljedica bolje opremljenosti tvornica strojevima. To se vidi u koloni g tabele 25.

U Jugoslaviji su 1938. godine bile 23 predionice, 21 tkaonica i jedna vlačara vune. U njih je bilo investirano 203,510 hiljada tadašnjih dinara. Imale su 6936 radnih mjesta, pogonsku snagu od 4852 KS, a 1938. godine imale su prosječno zaposleno 4342 radnika.

U tabeli br. 26 prikazujemo predionice i tkaonice vune u B. Hrvatskoj. Banovina Hrvatska imala je 1938. godine 34,8% predionica i 19,04% tkaonica vune od ukupnog broja u zemlji. U njih je bilo investirano 22,7% kapitala; raspolagale su sa 24,75% radnih mjesta i 22,73% pogonske snage ukupne industrijske vrste u zemlji.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Statistika industrije, op. cit., 29, 41. Sve predionice, osim one A. Huberta u Šidu, nalazile su se u Hrvatskoj.

Tabela 26.

PREDIONICE I TKAONICE VUNE U BANOVINI HRVATSKOJ 1938. GODINE

Naziv	Broj tvornica	Kapital (u 1.000 d)	Radna mjesta	Pogon (u KS)
Predionice	8	22.400	486	621
Tkaonice	4	23.375	1.231	482
Ukupno	12	45.775	1.717	1.103

Izvor: Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 41.

Prema podacima Centrale industrijskih korporacija u Beogradu, imale su 1938. godine 21 veća predionica i tkaonica vune u zemlji 110 češljara, 86.406 vretena (65.398 za grebenanu i 21.008 za češljanu vunu) i 1522 razboja. U tabeli br. 27 dajemo podatke o osnovnim sredstvima predionica i tkaonica vune iz Hrvatske.

Tabela 27.

OSNOVNA SREDSTVA U NEKOLIKO VEĆIH TVORNICA ZA PROIZVODNJU VUNENOG PREDIVA I TKANINA U HRVATSKOJ 1938. GODINE

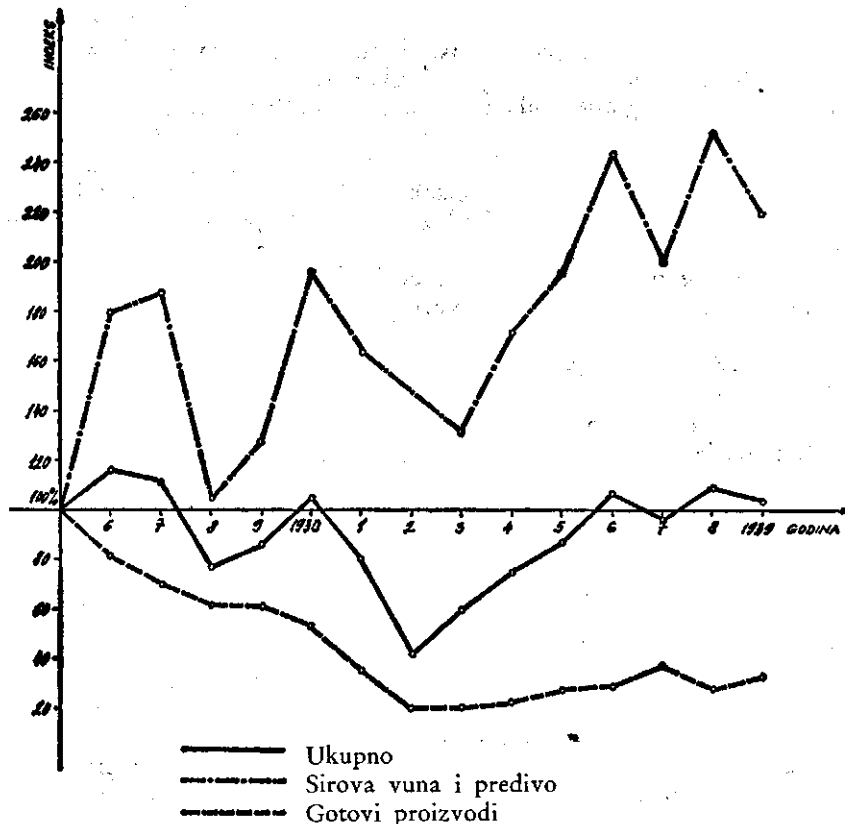
Naziv poduzeća	Broj			
	češljara	vretena za		razboja
		grebenanu vunu	češljanu vunu	
Tekstilna industrija d. d., Varaždin	18	12.738	—	329
Zagorska tvornica vunениh tkanina d. d., Oroslavlje	12	3.500	—	100
Krapinska tekstilna indus- trija d. d., Zagreb	—	2.000	—	42
Vuna, fabrika vunениh tkanina d. d., Karlovac	7	3.700	—	130
Tekstilna industrija d. d., Karlovac	—	—	—	47
Ukupno	37	21.938	—	648

Izvor: Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond Centrale industrijskih korporacija 76, fasc. 55-95-96.

Grafikon 7

UVOZ SIROVE VUNE, PREDIVA I GOTOVIH VUNENIH PROIZVODA
(u mil. kg) OD 1925. do 1939. GODINE

(1925 = 100)

Izvor: Statistika spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije za međuratne godine.

U zemlji se proizvodilo sukno lošije kvalitete, a uvezilo se bolje kvalitete. Razvojem te vrste tekstilne industrije u zemlji dolazi do promjene strukture uvoz gotovih proizvoda. Uvoz sirove vune, prediva i gotovih proizvoda se uvoz gotovih proizvoda. Uvoz sirove vune, prediva i gotovih proizvoda po količini dajemo u grafikonu br. 7.

Tvornice za proizvodnju vunenog prediva i tkanina u Hrvatskoj bile su u Oroslavlju, Varaždinu, Zagrebu i Krapini. Pretežnim dijelom bile su osnovane stranim kapitalom. Ali bilo je poduzeća koja su postojala i prije prvoga svjetskog rata. Riječ je o manjim poduzećima. Npr. u Šibeniku je bilo 1911. godine osnovano poduzeće »Paško Rora i drug«. Za vrijeme rata nije proizvodilo, a u međuratnom periodu poslovalo je pod nazivom »Prva dalmatinska tvornica prediva i tkala«, Šibenik. U predionici se radi-

lo sa 300 vretena. Godišnje je proizvodila do 20.000 metara sukna i do 1500 pokrivača. Pogon je bio 30 KS, a zapošljavala je do 35 radnika.¹⁸⁸

I u Osijeku su prije prvoga svjetskog rata bile osnovane tri manje predionice vune: J. Unterreiner, J. Glaser i A. Klajn. Zajedno su imale pogonsku snagu od svega 90 KS, a uz pređenje vune bavile su se i proizvodnjom čarapa.¹⁸⁹

Uglavnom sva veća poduzeća te vrste industrije u Hrvatskoj bila su osnovana u godinama nakon prvoga svjetskog rata pa do ekonomske krize. Tako je već 1918. godine bila osnovana »Tekstilna industrija d. d.«, Varaždin. Poduzeće je nakon osnutka snažno raslo, pa je i dionički kapital porastao od 500.000 kruna 1921. na 24 milijuna dinara 1936. godine. Dnevna proizvodnja sukna bila je 600–750 metara. Konfekcija je tjedno proizvodila 600–1000 odijela. Poduzeće je imalo pogonsku snagu od 900 KS, a 1936. godine bilo je zaposleno 1600 radnika. Konfekcioni odio poduzeća radio je pod nazivom »Tivar« i bio je najveći proizvođač konfekcije u zemlji. Poduzeće je ostvarivalo značajne dobitke, pa je 1931. godine bilo prošireno i modernizirano. Oko sredine 1936. godine imalo je u zemlji 178 vlastitih prodavaonica.¹⁹⁰

U Vinkovcima je bila 1919. godine osnovana »Tvornica vunene robe J. Stefan«. Imala je pogonsku snagu od 22 KS, a na sredini 1935. godine zapošljavala je 68 radnika. Poduzeće je bilo nakon ekonomske krize znatnije prošireno.¹⁹¹ Industrijska prerada vune razvila se vrlo rano u Karlovcu. U kolovozu 1920. godine bilo je konstituirano poduzeće »Vuna« d. d. Tvornica je zapravo bila adaptirani prijašnji Slijepčevićev mlin u Turnju, s pogonskom snagom od 280 KS. Poduzeće je, zahvaljujući povoljnom poslovanju, kupilo 1925. godine »Prvi hrvatski mlin na čigre« i pretvorilo ga u tekstilnu tvornicu. Proširenjem i modernizacijom poduzeća 1929. godine povećana je pogonska snaga na 520 KS; proizvodilo je na 50 dvojnih razboja, a imalo je 350 radnika i namještenika. Na glavnoj skupštini dioničara 1929. godine bilo je odlučeno da se tvornica u Turnju vodi pod nazivom »Vuna« d. d., Karlovac, a druga tvornica, koja je bila smještena u prijašnjim prostorijama »Prvog hrvatskog mlina na čigre«, pod nazivom »Tekstilna industrija« d. d., Karlovac. Ta druga tvornica imala je 1938. godine pogonsku snagu od 610 KS.¹⁹²

U Hrvatskoj su bila 1925–1926. godine osnovana tri poduzeća za preradu vune: »Zagorska industrija vunениh tkanina« d. d., Oroslavlje, »Kra-

¹⁸⁸ J. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923, 96; *Dalmacija – godine 1923*, Spomen-knjiga, Split 1923, 237; *Jugoslavenski Lloyd*, 20. X 1923.

¹⁸⁹ AJ Fond MTI, 65, god. 1934, kut. 574; god. 1937, kut. 574; god. 1938, kut. 574; M. Kolar-Dimitrijević, *Položaj tekstilnih radnika*, op. cit., 88.

¹⁹⁰ AJ Fond MTI 65, god. 1937, kut. 573; AJ Fond CIK 76, fasc. 55–95–96; J. Lakatoš, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 53; *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo*, op. cit., 66; *Jugoslavenski Lloyd*, 18. I 1922; 23. II 1930; 9. VIII 1936; *Narodno blagostanje*, 4. I 1930; 14. XI 1931.

¹⁹¹ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 574; M. Kolar-Dimitrijević, *Položaj tekstilnih radnika*, op. cit., 88.

¹⁹² AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 573; god. 1937, kut. 573; AJ Fond CIK 76, fasc. 55–95–96; J. Lakatoš, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 53; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 9, sep. 1929; br. 10, okt. 1929; *Jugoslavenski Lloyd*, 13. VIII 1920; 24. IX 1920; 22. VIII 1929.

pinska tekstilna industrija d. d., Zagreb i »Lana«, industrija vunene robe d. d., Zagreb. Tvornica u Oroslavlju imala je oko 600 radnika.¹⁹³ »Krapinska tekstilna industrija d. d.« imala je pogonsku snagu od 185 KS.¹⁹⁴ »Lana«, industrija vunene robe d. d. bilo je manje poduzeća, koje je proizvodilo na 52 razboja s pogonskom snagom od 25 KS, a imalo je 40 radnika. Tvornica je 1930. godine preselila u Samobor.¹⁹⁵

U Slavonskom Brodu bila je 1929. godine osnovana tvornica »Vunatekstil«. Tvornica je proizvodila vatelin. Godine 1932. preselila je u Varaždin. U sezoni je zapošljavala 120 radnika, a imala je pogonsku snagu od 120 KS.¹⁹⁶

Industrija prerade vune u Hrvatskoj radila je do ekonomske krize povoljno, čak i s nekoliko smjena. U vrijeme krize nije se radilo u više smjena, ali je i dalje poslovanje bilo uspješno. U prvim godinama krize nije došlo do osnivanja novih poduzeća, ali je s njezinim popuštanjem ponovo bio započeo taj proces. U Zagrebu je bila 1933. godine osnovana »L. Grivičić, tvornica tekstilne robe«. Bilo je to manje poduzeće.¹⁹⁷ Naredne godine bila je osnovana veća tvornica »Zora«, predionica i tkaonica vune, Zagreb. U Zagrebu, u Kustošiji, bila je 1935. godine osnovana »Tvornica vunenih tkanina Schindel — H. Jakob«.¹⁹⁸

PROIZVODNJA TKANINA OD UMJETNE SVILE

Prerada svile razvila se u Hrvatskoj kasnije nego već spomenute vrste tekstilne proizvodnje. Do zakašnjenja je došlo i zato što je svila luksuzni artikl, pa je njezina potrošnja zavisila od uvećanja životnog standarda vladajućih. Uvoz umjetne svile činio je značajnu stavku u trgovinskoj bilanci. Potražnja proizvoda od umjetne svile rasla je mnogo više nego od prirodne, zbog niže cijene. Osim povećanja potražnje, na razvoj prerade svile utjecala je i carinska zaštita.

Godine 1938. bilo je u zemlji 28 tkaonica umjetne svile, od toga 7 u Hrvatskoj. Uspion prerade svile jača zbog osnivanja novih poduzeća, ali tek nakon 1925. godine. Gotovo sva veća poduzeća u Hrvatskoj osnovao je strani kapital. U Osijeku je 1926. godine bila osnovana »Löwy Adolf«, tvornica svilene robe, a 1928. u Zagrebu je osnovana »Svila, tekstilna industrija Janowski i Porecki« k. d. Zagrebačko poduzeće ubrajalo se u naj-

¹⁹³ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. I 1934; 28. II 1934; *Jugoslovenski Lloyd*, 27. VI 1926; 12. II 1927; *Narodno blagostanje*, 4. I 1930; 3. X 1931.

¹⁹⁴ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 573.

¹⁹⁵ *J. Lakatoš*, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 53; *Narodno blagostanje*, 1. III 1930.

¹⁹⁶ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 586; *B. Jurković*, op. cit., 349; *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo*, op. cit., 66; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 8, august 1929; *Jugoslovenski Lloyd*, 14. VII 1929; *Narodno blagostanje*, 10. XII 1932.

¹⁹⁷ AJ Fond MTI, 65, god. 1938, kut. 580; AJ Fond 76, fasc. 58–103.

¹⁹⁸ AJ Fond MTI, 65, god. 1938, kut. 577; AJ Fond 76, fasc. 58–103; »Tvornica vunenih tkanina Schindel — H. Jakob« imala je 1939. godine 27 tkalačkih strojeva; »L. Grivičić, tvornica tekstilne robe« 25 razboja. »Setalana« iz Zagreba je te godine proizvodila vunene tkanine na 65 razboja.

veće proizvođače umjetne svile u zemlji. Imalo je i odio trikotaže. Mjesečno je proizvodilo 15.000 metara trikotaže od svile i nekoliko tisuća metara pamučnog i vunenog trikoa.¹⁹⁹

Zahvaljujući raznim pogodnostima koje je dobio od varaždinske općine, strani je kapital izgradio tvornicu svile u Varaždinu. Ona je 1935. godine zapošljavala 400 radnika.²⁰⁰ U Zagrebu su bile 1930. godine osnovane dvije manje tvornice za obradu svile. Jedna od njih je »Setalana« koju je osnovao »Tekstil d. d.«.²⁰¹

Francuska tvrtka »D. Albert Goode, Bedin & Cie. — Paris«, osnovala je u proljeće 1930. godine »A. G. B. tkanine, jugoslavensko d. d.« u Zagrebu. Ono je proizvodilo na 20 razboja. Društvo se prvobitno ograničilo samo na trgovačko poslovanje, a kasnije prelazi i na proizvodnju. Bila je to zapravo afilacija, koja je imala filijalu u Beogradu.²⁰² Strani je kapital 1930. godine osnovao tvornicu svile u Osijeku. I taj je strani kapital, kao i u Varaždinu, dobio različite pogodnosti prilikom osnivanja tvornice. Godišnja je proizvodnja bila 1936. godine oko 1,400.000 metara, a 1939. godine povećana je na više od 1,500.000. U poduzeću je 1931. godine bilo zaposleno 350 radnika, a proizvodilo je sa 140 strojeva.

Tvornice umjetne svile radile su punim kapacitetom. Zbog velike potražnje, radilo se i u tri smjene. Brzo je išlo osnivanje novih tvornica, a i tadašnje su se proširile. Tako je bila proširena »Svila, tekstilna industrija Janowski i Porecki« k. d. i »Prva jugoslavenska tkaonica svile d. d.«, Osijek. Osječka svilana je nakon proširenje već 1936. godine zapošljavala 400 radnika i 14 namještenika.²⁰³

Unatoč posljedicama krize u ostalim privrednim granama, u tvornicama za preradu svile u Hrvatskoj bilo je i povećanja. Godine 1932. bila je osnovana u Zagrebu (u Kustošiji) tvornica »Braća Kraus i Hermann«, koja je 1937. godine preselila u Karlovac i nastavila poslovati kao »Karlovačka industrija svile«.²⁰⁴ Opet u Zagrebu, 1934. godine, osnovana je tkaonica svile »S. Trebić i sin k. d.« (Bužanova ul. 20a). Tvornica je 1939. godine bila prodana na dražbi, pa je od tada poslovala kao »Zagorska industrija svile ZIS d. d.«²⁰⁵ Tkanjem umjetne svile bavila se u Varaždinu »Mariborska tekstilna tvornica d. z. o. z.«, osnovana 1922. godine. Imala je 150 KS, 143 tkalačka stana, a zapošljavala je 300 radnika.²⁰⁶ U Zagrebu (Me-

¹⁹⁹ J. Lakatoš, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 56; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 11, novembar 1929.

²⁰⁰ Tekstilna industrija i tekstilno radništvo, op. cit. 66; *Jugoslovenski Lloyd*, 6. VIII 1929; 23. I 1930; *Narodno blagostanje*, 28. IX 1929; 1. II 1930; 10. XII 1932.

²⁰¹ *Narodno blagostanje*, 28. IX 1929; 5. IV 1930; 26. IV 1930.

²⁰² AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 579; B. Jurković, op. cit., 353; *Narodno blagostanje*, 26. IV 1930; 7. XI 1931.

²⁰³ *Jugoslovenski Lloyd*, 11. III 1930; 18. VIII 1931; 17. III 1931; 13. II 1936; 10. VII 1936; 10. VII 1939; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 5, mart 1930; *Narodno blagostanje*, 7. IV 1930, 14. V 1932.

²⁰⁴ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 579; god. 1937, kut. 574; god. 1938, kut. 579.

²⁰⁵ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 576, 579; god. 1937, kut. 574, god. 1938, kut. 579; *Jugoslovenski Lloyd*, 18. VIII 1934.

²⁰⁶ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 580; Tekstilna industrija i tekstilno radništvo, op. cit., 66–67.

dulićeva ul. 8) bila je 1935. godine osnovana tkaonica umjetne svile »A. Kraus, industrija svilene robe«,²⁰⁷ a u Đakovu 1938. godine »Slavonteks«, M. Weissa.²⁰⁸

PROIZVODNJA PREDIVA I TKANINA OD TVRDIH VLAKANA

a) Laneno predivo i tkanine

Prerodom lana bavilo se nekoliko poduzeća u zemlji, od toga dva u Hrvatskoj: »Lanena industrija d. d.«, Osijek i »Braća Holzner« d. d., Zagreb. Kako u zemlji nije postojalo dovoljno predionica lana, preda se morala uvoziti iz Italije i Čehoslovačke. Laneno platno različite kvalitete proizvodilo se u zemlji na svega 900 razboja.

Ta djelatnost bila je u Hrvatskoj razvijena i prije prvoga svjetskog rata. Godine 1901. bila je u Osijeku osnovana »Lanena industrija d. d.« (prije »Prva slavonska mehanička tkaonica Ivana Fidlera«). Najprije je bila osnovana lanara, a kasnije se asortiman proizvodnje proširio. Društvo je imalo tri tvornice: u Osijeku, Vladislavcima i Dragutinovcu kod Orahovice. Tvornica je osnovala predionicu 1923. godine instaliranjem strojeva vlasnika iz Čehoslovačke. Godišnja je proizvodnja bila 3 vagona. Poduzeće je 1924. godine zapošljavalo 250 radnika i namještenika. Proširenje i modernizaciju poduzeća pratilo je i povećanje broja radnika. Godine 1930. bilo je zaposleno oko 300 radnika. Proizvodilo se sa 150 razboja, 200 vretena i 80 drugih različitih strojeva, a 1934. godine imalo je pogonsku snagu od 141 KS. U međuratnom periodu poduzeće je osnovalo bojadisaonu, impregnaciju i odio konfekcije. Poduzeće je od 1926. godine dioničko društvo. U vrijeme ekonomske krize Jugoslavenska banka svoje dionice prodaje. Iste godine proizvodi poduzeće manje, a 1931. godine posluje nešto povoljnije i realizira dobitak. Tkaonica poduzeća je u srpnju 1935. godine zapošljavala 144 radnika, a predionica 41.²⁰⁹

Drugo veće poduzeće te vrste, koje je uz pamučne proizvodilo i lanene proizvode, bila je tvornica »Braća Holzner«, koju smo već spominjali (vidi str. 157). Prerada lana nije pokrivala domaće potrebe, ali i unatoč tome radi samo sa 50% kapaciteta.

b) Juteno i kudjeljno predivo i tkanine

Juta je slična kudjelji, ali ju je potisnula jer je bila jeftinija. Jutena prerada je nova i razvila se u zemlji tek 1924. godine. Prije su se juteni proizvodi uvozili. Poslije prvoga svjetskog rata prvo takvo poduzeće bilo je

²⁰⁷ AJ Fond MTI 65, god. 1937, kut. 574; god. 1938, kut. 579.

²⁰⁸ AJ Fond MTI 65, god. 1938, kut. 579.

²⁰⁹ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 580; god. 1937, kut. 574; M. Kolar-Dimitrijević, Položaj tekstilnih radnika, op. cit. 85–88; J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, op. cit., 309–310; Jugoslovenski Lloyd, 11. IV 1922; 30. IX 1922; 10. XII 1922; 23. IV 1925; 25. XI 1925; Narodno blagostanje, 3. X 1931; 13. II 1932.

osnovano u Mladenovcu. Prerada jute bila je jaka u međuratnom razdoblju. Takav razvoj prvenstveno zahvaljuje tome što je bila jeftinija od lana, pa mu je uspješno konkurirala.

Do 1931. godine postojale su u zemlji samo tkaonice jute. Prva predionica proradila je u Odžacima, ali njezina proizvodnja nije bila dovoljna za pokriće potreba tkaonica. Uvozilo se i dalje. Godine 1936. počele su s proizvodnjom dvije predionice (Beograd i Mladenovac). Nakon toga bio je povećan uvoz sirove jute. Sirovu jutu nismo uvozili npr. 1922. godine uopće, a kad su bile podignute predionice uvezli smo 1935. godine 143,9 vagona. Uvoz jutenih tkanina bio je smanjen od 181,1 vagona u 1929. godini na samo 3 vagona u 1935. godini.

Tkaonice jute u zemlji imale su oko 500 jutenih razboja. Uz 8–10-satni rad imale su godišnji kapacitet oko 500 vagona. U predionicama je bilo instalirano 2500 vretena za izradu jute, a uz osamsatni rad mogle su proizvesti 300 vagona prediva godišnje.

U Hrvatskoj je jutu obrađivala »Jutena industrija d. d.«, Karlovac, osnovana 1932. godine. Ona je bila smještena u prostorijama bivšeg »Koranića«. Pri radu s punim kapacitetom imala je 160 radnika. Glavni proizvod su bile jutene vreće, ali je proizvodila i juteno i kudjeljno predivo. Svojom proizvodnjom pokrivala je potrebe lokalnog tržišta, ali je proizvode prodavala i u drugim dijelovima zemlje, a naročito u Vojvodini.²¹⁰ Kudjeljno predivo proizvodila je i »Vukovarska kudjeljara i predionica d. d.«, Vukovar koju smo već spominjali. I uz postojanje sirovinske baze i ostalih uvjeta bili smo upućeni na uvoz gotovih proizvoda. Gotove proizvode uvozili smo iz zemalja u koje smo izvozili po niskoj cijeni neprerađenu ili polupreradenu kudjelju.²¹¹

c) Užarija

Od većih proizvođača užarskih proizvoda u Hrvatskoj treba spomenuti »Tvornicu užarske robe i trgovinu ribolovnih predmeta Josip Balković d. d.«, Zagreb. Poduzeće je bilo osnovano 1894. godine, a 1920. godine se fuzioniralo sa »Sjedinjenim tvornicama kudjelje d. d.« za Bač–Bodrušku županiju. Tvornica konoplje i užarske robe u Svetozar Miletiću imala je 350 KS. Poduzeće je proizvodilo za unutrašnje tržište, ali i za izvoz.²¹²

»Konop-Juta«, mehanička tvornica konopa i mreža, špaga, konoplje i ponjava d. d., Zagreb s tvornicom u Omišu bila je osnovana 1922. godine. Godišnje je proizvela oko 150.000 kg robe, a imala je oko 40 radnika. Pogonska snaga bila je 65 KS. Tvornica je 1928. godine stradala od požara, ali je s radom nastavljeno na početku 1930. godine.²¹³

²¹⁰ *Jugoslavenski Lloyd*, 24. I 1932; 23. XII 1934; *Narodno blagostanje*, 14. XI 1931; *Industrijski pregled*, august 1936.

²¹¹ *Hrvatska privreda*, br. 2, veljača 1937.

²¹² *AJ Fond MTI* 65, god. 1934, kut. 583; *V. Pavlaković*, op. cit., 343–344; *Jugoslavenski Lloyd*, 20. III 1920; 28. XI 1920.

²¹³ *J. Lakatoš*, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 55; *Dalmacija* – god. 1923, op. cit., 237; *Jugoslavenski Lloyd*, 13. XII 1928; *Narodno blagostanje*, 1. II 1930.

PROIZVODNJA PLETENE ROBE (ČARAPE, TRIKOTAŽNA ROBA, POZAMENTERIJA)

a) Čarape

Proizvodnja čarapa u Hrvatskoj je naglo rasla. Trošila je sirovine iz uvoza. Visoka carinska zaštita pogodovala je širenju vlastite proizvodnje. S podizanjem novih tvornica neprekidno je padao uvoz. Razvitak je bio toliko brz da je u kratkom roku došlo do potpunog pokrivanja domaćih potreba, pa je čak postojao i stanoviti višak. Godišnja proizvodnja čarapa bila je 2,8 mil. pari. Na 6 stanovnika otpadao je 1938. godine jedan par čarapa. Potrošnja tvorničkih čarapa bila je mala, jer je dio stanovništva nosio čarape proizvedene kod kuće, a mnogi su dio godine išli bosu. Osim toga, seljaci su nosili obojke umjesto čarapa. To je bio običaj i u vojsci. Seljaci su nosili vunene čarape proizvedene kod kuće. Tvorničke čarape nosili su građani, što znači 2,8 mil. pari na 802.000 buržoazije, odnosno 3,5 para po svakom 1938. godine.²¹⁴

Zbog spekulacije u zemlju je preselilo, koristeći se carinskom zaštitom, nekoliko tvornica čarapa iz Njemačke, Italije, Čehoslovačke i Poljske. U zemlji je bilo 1935. godine 75 većih i manjih poduzeća, koja su proizvodila čarape, a zapošljavala su oko 8000 radnika. U proizvodnji čarapa kod kuće bilo je zaposleno 1000 osoba. U tu djelatnost je bilo investirano oko 300 mil. dinara. Ona se brzo razvila iz spekulativnih razloga, jer su njezini proizvodni kapaciteti znatno prelazili potrebe unutrašnjeg tržišta. Godišnji višak bio je 1,180.000 pari.²¹⁵

U Hrvatskoj je bilo nekoliko većih i niz manjih poduzeća, od kojih su neka imala i zanatski karakter. Proizvodnjom čarapa u Slavoniji bavila su se ova poduzeća: Mehanička prediona i pletiona čarapa, Huberta Sebastijana, u Ceriću kod Nuštra; Teodor Müller, tvornica pokrivača i pletene robe, Vukovar; J. Glaser, predionica ovčje vune i tkaonica vunениh čarapa; A. Klein, Osijek i J. Unterreiner, Osijek.

Većina većih poduzeća koja su proizvodila čarape u Hrvatskoj bila je osnovana u godinama do ekonomske krize. Godine 1921. bila je u Zagrebu osnovana tvornica čarapa »Mira« d. d. Ona je 1937. godine proizvodila na 107 strojeva, a imala je 140 radnika, te pogonsku snagu od 24 KS.²¹⁶

Čakovečko poduzeće »Braća Graner« započelo je s proizvodnjom čarapa 1924. godine na 17 strojeva. Broj strojeva se povećao već naredne godine na više od 100. Godine 1928. tvornica čarapa i vrpce zapošljava 150 radnika. Proizvodilo se pretežno na rabljenim tekstilnim strojevima uvezenim iz Austrije, Njemačke i Čehoslovačke. Godine 1934. imala je pogonsku snagu od 160 KS. Kao dioničari toga poduzeća 1933. godine navode se industrijalci iz Zagreba Aleksandar i Josip Tessler. Tu je također djelovao proces migracije industrije iz Zagreba u mjesta gdje je postojala jeftina

²¹⁴ I. Vinski, op. cit., 13.

²¹⁵ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 9, sep. 1928, br. 1, jan. 1929; *Jugoslavenski Lloyd*, 2. IV 1935.

²¹⁶ AJ Fond MTI, 65, god. 1934, kut. 586; J. Lakatoš, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 58; Dioničko društvo domaće tvornice predenja i tkanja Duga Resa, op. cit., 17-18; Pamučna industrija Duga Resa, op. cit.; *Hrvatska privreda*, kol.-ruj. 1937, *Jugoslavenski Lloyd*, 13. I 1922; 10. I 1930; 6. IX 1934.

radna snaga i jeftina struja. Spomenuti industrijalci preselili su iz Zagreba u Čakovec svoju tvornicu čarapa »Margot«. Tako je cijelo poduzeće 1939. godine zapošljavalo više od 1200 radnika. Dnevna proizvodnja čarapa poduzeća uoči drugoga svjetskog rata dosegla je i do 14.400 pari. Uslijed sve veće ratne opasnosti Graneri su raspodijelili svoj kapital iz Čakovca u neke druge dijelove zemlje (Beograd, Brčko) a i izvan zemlje u Mađarsku. U Beogradu su osnovali tvornicu čarapa i trikotaže, koja je bila uništena 1941. godine prilikom njemačkog bombardiranja Beograda.²¹⁷ »Standard«, tvornica tekstilne robe iz Karlovca bila je osnovana 1926. godine, a proizvodila je sa 20 strojeva; imala je 10 KS. Godine 1934. imala je 70 radnika.²¹⁸

»Preslica« d. d. i tvrtka »Kohn & Co.« su oko sredine 1929. godine osnovale tvornicu »Silk« d. d. u Zagrebu (Supilova ul. 7). Bila je to jedna od najmodernijih tvornica te vrste u zemlji. Proizvodila je već 1929. godine 1,920.000 pari pamučnih čarapa. Poduzeće je već naredne godine nakon osnutka bilo prošireno, što je nastavljeno 1931. i 1932. godine. Iste godine poduzeće je zapošljavalo već 200 radnika. Tvornica je imala niže proizvodne troškove od onih koje su proizvodile sa starim strojevima, pa je tako bila izuzetno konkurentno sposobna. Poduzeće se i dalje širilo, pa su ponovo 1932. godine povećane investicije u strojeve.²¹⁹

Od većih tvornica čarapa u Hrvatskoj treba još spomenuti ove: »Elit«, tekstilnu tvornicu, Čakovec; Industriju čarapa »Golub« k. d., Zagreb (Savska c. 107), Zagrebačku tekstilnu tvornicu d. d., Zagreb (Zavrtnica 18) i »Stolin« d. d., Vukovar. Tvornica čarapa »Golub« k. d. bila je osnovana 1927. godine, a imala je 60 radnika. Tvornica čarapa »Elit« iz Čakovca bila je osnovana 1928. godine, a u godinama poslije ekonomske krize bila je znatnije proširena. Vukovarska tvornica čarapa »Stolin« d. d. bila je osnovana 1930. godine, a sredinom 1935. godine imala je 73 radnika.²²⁰ U Zagrebu su se proizvodnjom čarapa bavila i neka manja poduzeća npr. »Dukra«, »Klaić i Meider, tvornica čarapa«, »Frykberg M. industrija čarapa i pletene robe«, »Tigar«, »Sirius« d. d., i »Helios« na Sušaku.

b) Pamučna, vunena i svilena trikotaža

Tom tekstilnom proizvodnjom bavilo se već prije spomenuto poduzeće J. Glaser. Također u Osijeku bila je 1894. godine osnovana »Ris«, tvornica rublja i trikotaže, čiji je vlasnik bila tvrtka »Samuel Rottman i sinovi«. Ona je oko sredine 1935. godine zapošljavala 38 radnika, a godišnja proizvodnja bila je 1,5 vagona pamučne i vunene trikotaže i isto toliko pamučnog i vunenog prediva. Prosječno je zapošljavala 45 radnika.²²¹

²¹⁷ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 586; D. Feletar i E. Fišer, »Medimurska trikotaža«, op. cit., 45–47; 48–50.

²¹⁸ J. Lakatoš, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 59; Jugoslovenski Lloyd, 23. XII 1934.

²¹⁹ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 586; god. 1937, kut. 586. B. Jurković, op. cit., 354–355; Jugoslovenski Lloyd, 11. IX 1929; Narodno blagostanje, 29. VIII 1931; 12. VIII 1933.

²²⁰ AJ Fond MTI, 65, god. 1934, kut. 586; god. 1937, kut. 586; J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, op. cit., 318; Isti, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 58; Jugoslovenski Lloyd, 13. I 1928; 21. X 1937.

²²¹ M. Kolar-Dimitrijević, Položaj tekstilnih radnika, op. cit., 85, 88; Jugoslovenski Lloyd, 10. VII 1939.

»Zagrebačka tekstilna tvornica« (Vilima Reinera) osnovana je 1905. godine, a kasnije je proširena i pretvorena u trikotažu. Imala je 3000 vretena i mogla je godišnje ukončati 750.000 funti konca. Pogonska snaga bila je 125 KS, a pri radu s punim kapacitetom imala je 250 radnika. Proizvodila je trikotažu, čarape i donje rublje. Kasnije prelazi u vlasništvo Mavre Sauerbruna. Godine 1937. pretvorena je u dioničko društvo pod nazivom »Zagrebačka tekstilna tvornica d. d.«.²²²

Do uvođenja carinske zaštite 1925. godine osnovane su u Hrvatskoj tri trikotaže. Već 1919. godine osnovana je u Vukovaru »Prva vukovarska mehanička predionica vune Selinger i drug«, koja je imala 27 KS.²²³ U Zagrebu su 1924. godine bile osnovane dvije trikotaže: »Prva jugoslavenska tvornica trikotaže d. d.« i »Tvornica pletene robe C. Gaon« (Ul. Grge Tuškana 43).²²⁴

Iz spekulativnih su razloga 1926. godine osnovane četiri trikotaže, i to dvije u Zagrebu i po jedna u Sisku i Osijeku. Bila su to manja poduzeća koja su zapošljavala od 40 do 75 radnika.²²⁵ Poseban odjel trikotaže sa 40 radnika imala je »Weinberger S., industrija pletene robe« iz Karlovca.²²⁶

I u vrijeme ekonomske krize bile su osnovane ove trikotaže: »Mara«, tvornica trikotaže, Osijek (1931), »Tekstilna industrija«, a. d., Karlovac (1932),²²⁷ »Prva međimurska trikotaža« (danas »Čateks«) (1934), »King«, Čakovec (1934). »Mara«, tvornica trikotaže iz Osijeka bila je vlasništvo tvrtke »J. Springer & Petru«, a godišnje je preradila oko 5000 kg pamučne i oko 3000 kg vunene robe.²²⁸ Trikotaža »King« bila je u poslovnoj suradnji sa »Bračom Graner«, pa je 1937. godine i preselila u njihove prostorije. Pletionica i trikotaža su 1937. godine imale oko 300 radnika. Trikotaža je dnevno trošila 200 kg sirovine, a za nju je radilo i oko 450 radnika na sic.²²⁹

U nekim trikotažama došlo je do proširenja, npr. »Tvornici pletene robe C. Gaon« iz Zagreba. Proširenje je pratilo povećanje broja radnika. Ta je trikotaža 1934. godine imala 300 radnika.²³⁰ Ali su neka poduzeća bila i likvidirana, npr. »Zagrebačka tekstilna tvornica d. d.« u srpnju 1938. godine. Dio poduzeća pripao je »Ivančici«, d. d., a dio »Teximportu«.²³¹

²²² AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 586; god. 1937, kut. 586; *J. Lakatoš*, Industrija Hrvatske i Slavonije, op. cit., 318; *Isti*, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 57; *Jugoslavenski Lloyd*, 13. I 1928; 21. X 1937.

²²³ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 574; *J. Lakatoš*, Industrija Hrvatske i Slavonije, op. cit., 320–321.

²²⁴ AJ Fond MTI 65, god. 1937, kut. 586; *J. Lakatoš*, Privredni almanah, op. cit. gl. V, 57; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. I 1934; *Jugoslavenski Lloyd*, 12. X 1928.

²²⁵ *J. Lakatoš*, Privredni almanah, op. cit. gl. V, 57. U Zagrebu su osnovane tvornice »Juno« i »Pollak Ladislav«, u Sisku »Schwabenitz M.«, i u Osijeku »Tekstil, izradba vune Borovac i drug«.

²²⁶ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 10, okt. 1929.

²²⁷ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. I 1932.

²²⁸ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 586; *M. Kolar-Dimitrijević*, Položaj tekstilnih radnika, op. cit., 88; *Jugoslavenski Lloyd*, 10. VII 1939.

²²⁹ *D. Feletar* i *E. Fišer*, Međimurska trikotaža, op. cit., 45–49.

²³⁰ AJ Fond MTI 65, god. 1937, kut. 586; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 31. I 1934; *Jugoslavenski Lloyd*, 12. X 1928.

²³¹ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 586; god. 1937, kut. 586; god. 1938, kut. 586.

Trikotažu je proizvodila i »Krimea« iz Sušaka, a i neka poduzeća koja smo već spominjali kao »Vunatekstil« d. d. iz Varaždina i »Svila«, tekstilna industrija »Janowski i Porecki d. d.« iz Zagreba.

c) *Pozamenterija (radionice gajtana i vrpca)*

U Hrvatskoj su se još prije prvoga svjetskog rata proizvodile čipke i vrpce. »Lacet«, tvornica vrpca, Zagreb (Cankareva ul. 28) bila je osnovana 1912. godine. Bilo je to malo poduzeće koje je 1929. godine imalo svega 25 KS i 35 radnika.²³² Osim toga poduzeća, veći proizvođač tih proizvoda bila je već spominjana tvornica »Braće Graner« iz Čakovca. Ona je vrpce počela proizvoditi 1923. godine na 10 amortiziranih strojeva i sa samo 14 radnika. Međutim, kako je poslovanje bilo povoljno, povećao se kasnije broj strojeva i radnika.²³³ Vrpce je proizvodila i »Tkaonica svilenih vrpca d. d.« iz Karlovca osnovana 1922. godine. Bilo je to manje poduzeće.²³⁴ S proizvodnjom zastora započeto je tek 1929. godine, kad je osnovana »Prva jugoslavenska tvornica čipaka i zastora« u Zagrebu.²³⁵

Razlog za tako mali broj poduzeća te podvrste tekstilne industrije treba tražiti u tome što su njezini proizvodi bili namijenjeni užem krugu potrošača.

PROIZVODNJA RUBLJA I ODJEĆE

a) *Konfekcija rublja*

Poduzeća koja su proizvodila rublje prije prvoga svjetskog rata bila su mala i imala su poluzanatski karakter. Veća poduzeća bila su »Prva hrvatska tvornica rublja« i »Domaća tvornica rublja«. Prva tvornica bila je osnovana 1898, a druga 1910. godine.²³⁶ »Domaća tvornica rublja« bilo je najveće poduzeće te vrste. Društvo je 1920. godine sagradilo tvornicu u Zagrebu (Krajiška ul.) i opremilo je modernim strojevima. Dnevni je kapacitet bio 1924. godine 6000 košulja i 18–20.000 okovratnika. Ona je 1930. godine zapošljavala 500 radnika a imala je 100 KS.²³⁷ Rublje su proizvodila i već spominjana poduzeća »Ris« i »Mara« iz Osijeka i »Krimea« iz Sušaka.

²³² J. Lakatoš, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 59; V. Pavlaković, op. cit., 347.

²³³ D. Feletar i E. Fišer, Međimurska trikotaža, op. cit., 45–47.

²³⁴ Jugoslovenski Lloyd, 14. II 1922.

²³⁵ Jugoslovenski Lloyd, 17. VIII 1929.

²³⁶ M. Kolar-Dimitrijević, Radni slojevi Zagreba 1918–1931, Zagreb 1973, 221.

²³⁷ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 584; god. 1937, kut. 583; J. Lakatoš, Industrija Hrvatske i Slavonije, op. cit., 322–324; Isti, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 61; V. Pavlaković, op. cit., 356; Narodno blagostanje, 25. I 1930; »D.T.R. 1914–1954«, Zagreb 1954. — osnivač poduzeća bio je Lav Bauer. Trgovina tekstilom S. Berger i nasljednici u Dugoj ul. 1 (danas Radićeva ul.) osnovala je u sklopu trgovine i radionicu rublja u kojoj je radilo 6 radnica. Poduzeće je od 1921. godine poslovalo pod nazivom »Domaća tvornica rublja d. d.«. L. Bauer prodao je tvornicu rublja 1922. godine tvornici »Hermann Pollack i sinovi d. d.« u čijem je vlasništvu bila do 1931. godine. Tvornica je od 1939. do 1941. godine u vlasništvu švicarskog kapitala.

Najjače se razvila ta vrsta tekstilne proizvodnje u Hrvatskoj u prvim poslijeratnim godinama. Međutim, novoosnovana poduzeća bila su malena i zapošljavala su od 30 do 100 radnika, a godišnje su proizvodila svako od 40.000 do 60.000 komada rublja.²³⁸

Veća tvornica za proizvodnju rublja bila je osnovana u Zagrebu 1926. godine. Bila je to »Prva zagrebačka manipulacija rublja« koja je zapošljavala velik broj radnika, a mnoge su žene za nju radile na sic kod kuće.²³⁹

b) Konfekcija odjeće

Konfekcijska proizvodnja odjeće postojala je u Hrvatskoj i prije prvoga svjetskog rata. U Bakru su bile dvije konfekcije odjeće i to: »A. L. Antić

Tabela 28.

KONFEKCIJA ODJEĆE U HRVATSKOJ – OPĆI PODACI

Tvornica	Godina osnivanja	Prosječan broj radnika	Pogonska snaga (u KS)
1. Tekstilna industrija d. d., Varaždin	1918.	400	900**
2. Zagrebačka tvornica odijela i rublja d. d., Zagreb	1920.	135	30
3. Makso Šalgo d. d., Osijek	1920.	290*	22
4. Habitus, tekstilna tvornica i zavod za konfekcioniranje d. d., Zagreb	1921.	—	—
5. Meteka — konfekcioni zavod Julio Bamaper, Zagreb	1923.	160	—
6. Plavius d. d. tvornica odijela, Zagreb	1929.	100	7,5
Ukupno		1.085	959,5

* Broj radnika uz rad s tri smjene.

** Pogonska snaga koju je imalo cijelo poduzeće.

Izvor: J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb 1924; str. 328–329; *Isti*, *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd*, Zagreb 1929, gl. V, str. 61–62; V. Pavlaković, *Industrija Jugoslavije*, Zagreb 1922, str. 353; *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo*, Beograd 1936, str. 66; *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 10, okt. 1929; *Narodno blagostanje*, 20. VII 1929; *Jugoslovenski Lloyd*, 24. I 1921.

²³⁸ J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, op. cit., 326–328; *Isti*, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 61; V. Pavlaković, op. cit., 353, 355–356; *Jugoslovenski Lloyd*, 15. IV 1920. Tada su osnovane ove manje tvornice rublja: »Tvornica rublja Mirka Kozine«, Karlovac (1919), »Domaća tvornica rublja Ivanić i Vujić«, Slavonski Brod (1919), a u Zagrebu »Tvornica rublja Josip Kunkera i drug«, »Vera«, »Zeha« i »Olkar«, (1921), »Zagrebačka industrija rublja« (1923) i »Zlatica« (1923).

²³⁹ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, 15. V 1931.

i drug, tvornica odijela« i »I. Dobrović, prva primorska tvornica odijela«. Prvo poduzeće bilo je osnovano 1878. a drugo 1891. godine. Bila su to manja poduzeća koja su imala 100–120 stalnih i povremenih radnika.²⁴⁰

Do osnivanja tvornica odjeće došlo je naročito u prvim poslijeratnim godinama, ali su neke osnovane i u povoljnim godinama prije ekonomske krize. U tabeli br. 28 (na str. 197) prikazali smo tvornice za proizvodnju odjeće u Hrvatskoj.

Najveća konfekcija odijela bila je varaždinsko poduzeće »Tivar«, koje je imalo 1935. godine 400 radnika, a tjedno je proizvodilo 600 do 1000 odijela.²⁴¹ Osječko poduzeće »Makso Šalgo« proizvodilo je uglavnom sportsku odjeću. Od 1933. godine poslovalo je pod nazivom »Jugoslavenska tekstilna industrija i trgovina d. d.«, a godine 1939. preselilo je u Beograd.²⁴² Tvornica odijela »Plavius« d. d. započela je s radom u Bakru, a 1930. preselila je u Zagreb.²⁴³

Konfekcijska proizvodnja odjeće razvila se i zbog toga što su odijela izrađena u zanatskim radnjama bila skupa, pa su ih mogli kupovati samo bogatiji, dok su ostali nosili tvornička odijela.

OSTALA PROIZVODNJA TEKSTILNE INDUSTRIJE

Od ostalih tekstilnih poduzeća spomenut ćemo ona koja su proizvodila poplune, vatu i zavoje i šešire.

a) Konfekcija popluna, vate i zavoja

Veće poduzeće bilo je jedino »Karlovačka industrija jorgana d. d.«, osnovano 1920. godine. Tvornica je imala pogonsku snagu od 44 KS, a zapošljavala je 50 radnika. Godišnje je proizvodila 22–25.000 popluna.²⁴⁴ Vatu i zavoje proizvodile su i »Jugoslavenske Rico tvornice«, Zagreb, »Jugoindustrija vate i zavojnog materijala«, Karlovac i »Vintex«, Vinkovci. Poduzeće u Karlovcu bilo je osnovano 1934, a u Vinkovcima 1935. godine. Ostalo su bila manja poduzeća zanatskog karaktera.²⁴⁵

b) Šeširi i tuljci

Nakon prvoga svjetskog rata bilo je osnovano nekoliko novih poduzeća (Galdovo, Škofja Loka, Ljubljana, Vršac, Vel. Bečkerek, Novi Sad, Kula). Proizvodnjom šešira bavilo se 1925. godine u zemlji i oko 600 zanatlija, koji su zapošljavali 2–15 radnika. Oni su svoje proizvode plasirali na lokalnom tržištu. U zemlji se godišnje proizvodilo do 7500 šešira srednje i

²⁴⁰ J. Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, op. cit., 329.

²⁴¹ *Tekstilna industrija i tekstilno radništvo*, op. cit., 66.

²⁴² AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 587; god. 1937, kut. 586.

²⁴³ *Jugoslavenski tekstilni vjesnik*, br. 5, mart 1930.

²⁴⁴ J. Lakatoš, *Privredni almanah*, op. cit., gl. V, 60; *Jugoslovenski Lloyd*, 20. III 1920; 19. i 20. IV 1930.

²⁴⁵ AJ Fond MTI 65, god. 1934, kut. 583; god. 1937, kut. 583; god. 1938, kut. 583; *Industrijski pregled*, br. 5, maj 1934, 29; br. 1, juni 1935, 38.

lošije kvalitete. U proizvodnji šešira bilo je zaposleno oko 2000 radnika. Proizvodnja šešira u zemlji bila je dovoljna za pokriće unutrašnjih potreba, a uvozili su se samo kvalitetni proizvodi npr. Habig, Borsalino itd.

Najveći proizvođač šešira u Hrvatskoj bila je »Prva jugoslavenska tvornica šešira i tuljaca d. d.«, Galdovo, koja je osnovana 1921. godine. Dnevna proizvodnja poduzeća bila je 840 vunениh, 360 velurskih i 420 šešira od dlake. Imala je 130 KS, a zapošljavala 200 radnika.²⁴⁶

ZAKLJUČAK

Dosadašnje objašnjenje i tumačenje o tekstilnoj industriji dovelo nas je do mnogobrojnih spoznaja koje imaju različite vrijednosti. Zbog toga ne bi bilo osobito vrijedno da ih sada ponovo izložim do pojedinosti. Stoga sam se zadržala na nekoliko važnijih grupa — tekstilna poduzeća, radništvo, osnovna sredstva, ekonomski rast i doba krize, i unutar njih iznijela neke dobivene rezultate.

TEKSTILNA PODUZEĆA

Nakon prvoga svjetskog rata tekstilna industrija u Hrvatskoj bila je slabo razvijena. Hrvatska se, kao sastavni dio Austro-Ugarske Monarhije, snabdijevala gotovim tekstilom iz sjevernih dijelova Monarhije. Sistematičniji razvoj teče nakon prvoga svjetskog rata. Samo je dio poduzeća tekstilne industrije u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju proširen i moderniziran. Ali glavnina poduzeća bila je osnovana u međuratnom razdoblju. Tako se ta industrija strukturno osposobila i obogatila između dva rata.

Uvoz tekstila bio je u prvim poslijeratnim godinama vrlo visok, pa je 1920. godine činio čak 49% vrijednosti cjelokupnog jugoslavenskog uvoza. Razvitkom domaće tekstilne industrije vrijednost uvoza pada u 1928. godini na 30%. Strana tekstilna industrija i dalje vrši pritisak na naše tržište svojim proizvodima, koji su bili bolji i jeftiniji. Carinska zaštita tekstilnih proizvoda predstavljala je u razdoblju 1925—1938. godine prosječno 34,1% vrijednosti domaće robe, odnosno 31% vrijednosti uvezene robe. Država je pomagala tekstilnu industriju također poreskom i tarifnom politikom i državnim nabavkama.

U Hrvatskoj su bila osnovana brojna poduzeća tekstilne industrije i prije povećane carinske zaštite 1925. godine. Novoosnovana tekstilna poduzeća

²⁴⁶ J. Lakatoš, Privredni almanah, op. cit., gl. V, 61; Jugoslavenski Lloyd, 23. XI 1933; 27. VII 1933; 12. XI 1932; Narodno blagostanje, 17. X 1931.

podignuta su dijelom stranim kapitalom (pretežno čehoslovačkim, austro-njemačkim i švicarskim), a dijelom i sudjelovanjem kapitalista raznih narodnosti u manjim poduzećima trikotažnog i konfekcijskog karaktera. Od 121 tekstilnog poduzeća u Banovini Hrvatskoj samo ih je 30 bilo osnovano do 1918. godine, a 75% ili 91 u razdoblju od 1919. do 1938. godine. Za izgradnju novih tekstilnih tvornica najviše se investiralo u razdoblju 1919—1923. godine. Broj novih tvornica rastao je i kasnije, ali je konstantno opadala visina investiranog kapitala, broj radnih mjesta i jačina pogona. Tako je npr. na svaku osnovanu tvornicu u razdoblju 1919—1923. godine dolazilo 216 radnih mjesta i 91 KS, a na tvornice osnovane u razdoblju 1934—1938. dolazilo je samo 61 radno mjesto i 39 KS. Iz toga se vidi da su osnivana manja poduzeća, s manje kapitala, manjim pogonom i manjim brojem zaposlenih.

Tekstilna se industrija širila u prostore gdje je proizvodnja bila povoljnija uslijed jeftinije radne snage, jeftine struje, manjih nameta ili jeftinijeg zemljišta.

Domaća tekstilna industrija orijentirana je na unutrašnje tržište, dok se samo manji dio izvezio. Odstupaju od toga kudjeljare, jer su one radile pretežno za izvoz. One zavise o unutrašnjem i svjetskom tržištu. Unutrašnje tržište bilo je prostorno maleno, s malo gradskih potrošačkih centara i sa seljacima koji uopće, niz godina, nisu imali toliku kupovnu snagu za kupovinu odjevnih predmeta. Unutrašnje tržište bilo je relativno stabilno i ograničeno. Do 80% stanovništva odijevalo se odjećom proizvedenom u vlastitom gospodarstvu. Međutim, ni potrošnja tekstila preostalih stanovnika nije bila osobito visoka. Potrošnja tekstilnih proizvoda u Jugoslaviji bila je niža nego u nekoliko drugih zemalja, npr. u SAD, Francuskoj, Belgiji, Austriji, Švedskoj, Njemačkoj i Vel. Britaniji.

TEKSTILNO RADNIŠTVO

Tekstilna je industrija radno intenzivna industrija. U razdoblju od 1932. do 1939. godine udio tekstilnih radnika u ukupnom radništvu Hrvatske (bez rudara i željezničara) nije premašivao 14,9%, ali zato nije bio ni manji od 11,1%. Tekstilno je radništvo u promatranom razdoblju poraslo za 40,07%. Samo u pet mjesta (Zagrebu, Dugoj Resi, Varaždinu, Donjoj Stubici i Čakovcu) bilo je koncentrirano 1934. godine 78,38% svih tekstilnih radnika u Hrvatskoj. U Hrvatskoj je tekstilna industrija zapošljavala pretežno radnice, koje su 1932. godine činile 57,43% ukupno zaposlenih. Ta industrija ima zaposlen velik broj polukvalificiranih i nešto nekvalificiranih radnika. Tako je npr. u tekstilnoj industriji Savske banovine bilo 1939. godine zaposleno 13% kvalificiranih, 69% polukvalificiranih i 18% nekvalificiranih radnika. Upravo visok postotak zaposlenih radnika-seljaka u tekstilnoj industriji (koji je 1929. godine u Savskoj banovini bio 69%) omogućavao je toj industriji da niskim zaradama i niskim proizvodnim troškovima bude konkurentna prema uvezenim proizvodima. Angažirani kapital u tekstilnoj industriji postizavao je visoku dobit na račun niskih plaća, niskih investicija i visokih cijena.

OSNOVNA SREDSTVA I STRUKTURA TVORNICA

Po vrijednosti osnovnih sredstava hrvatska tekstilna industrija bila je na petom mjestu u ukupnoj industriji. Prosječno investiran kapital u jednu tvornicu bio je 3,5 milijuna dinara, a imala je prosječno 174 radnika i 84 KS. Mehanizacija rada bila je niska, pa je na jedno radno mjesto otpadalo svega 0,48 KS. Ona je bila niža od prosjeka u industriji toga područja, gdje je na jedno radno mjesto dolazilo i do 1,10 KS. Ne smije se zanemariti i uvoz stare opreme i postrojenja. Tome je pogodovala visoka carinska tarifa na gotove tekstilne proizvode s jedne strane, te jeftina domaća radna snaga i relativno stabilno, ali ograničeno tržište s druge.

U njezinoj strukturi bile su i ostale velike neusklađenosti, jer je razvoj išao u smjeru bržeg porasta tkalačkih i trikotažnih kapaciteta od predioničkih. Predionice su ostale usko grlo, pa smo bili ovisni o uvozu prediva, što se loše odrazilo naročito u godinama uoči drugoga svjetskog rata.

RAST I EKONOMSKA KRIZA

Tekstilna je industrija u razdoblju od 1918. do 1929. godine bilježila rast jer je bilo stvoreno samostalno carinama zaštićeno područje, i znatno ograničen uvoz stranih tekstilnih proizvoda. Namjera carinske politike bila je smanjiti uvoz gotovih proizvoda i povećati uvoz sirovina i poluproizvoda.

Iako se u zemlji od 1926. godine agrarna kriza sve više produbljuje, iako se škarje cijena otvaraju na štetu poljoprivrede, tekstilna industrija kao malo koja posluje u to vrijeme dobro i bez znaka krize. Većina tekstilnih poduzeća poslovala su s dobitkom i redovito dijelila dividende akcionarima. Budući da je zasnivala svoj razvoj na zadovoljenju potreba unutrašnjeg tržišta, tekstilna industrija u periodu 1918—1929. godine proživljava svoju fazu prosperiteta.

Ekonomska kriza došla je u tekstilnu industriju kasnije u periodu od 1930. do 1934. godine. Tada se pojavila smanjena prodaja, pad cijena, teškoće oko kredita, nepovoljni valutni kursovi, pad uvoza i izvoza, pad proizvodnje, redukcija poslovanja, smanjenje nadnica i konačno otpuštanje radnika. Zbog toga ona u Hrvatskoj ima u periodu 1929—1934. godine najsporiji razvoj, jer se razvijala i poslovala u znaku svjetske privredne krize i njezinih posljedica.

Ekonomska kriza i nerazmjerna proizvodnja dovodi do racionalizacije i modernizacije proizvodnje, te do kartelizacije mnogih poduzeća da bi mogla preživjeti. Industrijalci nastoje uz iste ili manje plaće postići veći radni učinak. Zbog toga je velik broj tekstilnih tvornica u Hrvatskoj snizio nadnice, zbog čega se štrajka. Proširenja, rekonstrukcije i modernizacije povećale su proizvodnost rada, smanjile troškove proizvodnje i povećale konkurentnu sposobnost. Pri osnivanju novih tvornica u razdoblju nakon ekonomske krize bila je karakteristična prostorna raspršenost, pa su se osnivale i u nekim manjim mjestima, a ne samo u velikim industrijskim centrima. Objašnjenja treba tražiti u korištenju jeftinije radne snage, stru-

je, vode i ostalih olakšica (npr. jeftino ili besplatno zemljište, jeftiniji građevinski materijal, oslobođenje od poreza za određeni broj godina i sl.). Neke posljedice krize tekstilna industrija osjeća čak i 1935. godine, jer su neka poduzeća radila sa skraćenim radnim vremenom, a cijene nekim tekstilnim proizvodima bile su u daljnjem padu. Uvođenje državnih privrednih sankcija protiv Italije dvojako se odrazilo na tekstilnu industriju u Hrvatskoj. U prvom je redu to djelovalo na povećanje zaposlenosti u tkaonicama, a s druge strane nepovoljno je djelovalo na predionice zbog teškoća koje su nastale u pogledu snabdijevanja predivom. Prestanak državnih privrednih sankcija pospješio je rad tekstilne industrije toga područja. U godinama uoči drugoga svjetskog rata nepovoljno je na razvoj tekstilne industrije u Hrvatskoj djelovala nestašica sirovina, poluproizvoda i nagli porast njihovih cijena, što je dovelo do smanjenja proizvodnje, do rada sa skraćenim radnim vremenom, do pada zaposlenosti itd.

Tekstilna industrija imala je integraciju u posebnim oblicima, npr. centralizaciju i koncentraciju kapitala te osnivanje samo nekih tipova kapitalističkih monopola. Centralizacija kapitala u predratnoj tekstilnoj industriji u Hrvatskoj povukla je za sobom visoku centralizaciju industrijskog kapitala, što istodobno nije bilo praćeno i koncentracijom sredstava za proizvodnju. U tekstilnoj industriji postojala je koncentracija u oba pravca: horizontalnom i vertikalnom. Najčešće oblike monopolističkog udruživanja u predratnoj tekstilnoj industriji predstavljali su koncerni i karteli. Neka poduzeća tekstilne industrije pripadala su domaćim koncernima, ali je bilo i takvih koja su postala dijelovi međunarodnih koncerna.

SUMMARY

DEVELOPMENT OF THE TEXTILE INDUSTRY IN CROATIA BETWEEN THE TWO WARS (1918-1941)

After the first world war the textile industry in Croatia was under-developed. Croatia, being the part of Austro-Hungarian Monarchy, was supplied with textile from the northern parts of the Monarchy. A more systematic development began after the first world war. Most enterprises were founded in the period between the two wars. So, that was the period that witnessed the structural and financial progress of the textile industry.

The import of textile in the first few years after the war was high. At the national level in 1920 the branch absorbed almost 49% of all the import of the former Yugoslavia. With the development of domestic textile industry the value of the import fell in 1928 to 30%. The state helped the textile industry by means of customs, tax and rates policies, as well as state supplies.

A large number of textile enterprises in Croatia were founded even before the betterment of customs protection in 1925. The newly founded enterprises were raised partly with the foreign capital and partly with the participating help of capitalists of various nationalities in smaller firms. Only 30 out of 121 textile enterprises in Bandom of Croatia

were founded till 1918, and 79%, or 91 firms, in the period between 1919 and 1938. The largest investments into the building of new textile factories fell into the 1919-1923 period. The number of new factories continued to increase, but the amount of the invested capital, the number of jobs and the energy of the plants were in constant decrease. So, for instance, there were 216 positions and 91 hp per each factory founded in 1919-1925, and 61 jobs and 39 hp per factory founded between 1934 and 1938. These numbers show that smaller firms, with smaller capital, smaller plants and smaller number of employees were founded.

Domestic textile industry was oriented toward the domestic market, only a smaller part was exported. The only exception were hemp plants, which worked predominantly for the export. Domestic market was not large enough, had just a few urban consumers' centres and the purchasing power of its farmers was not sufficient to enable them to buy clothes. Up to 80% of inhabitants dressed in clothes made on their own farms. However, consumption of textile by the rest of population was not high either.

Considering manpower the industry was intensive. Between 1932 and 1939 the share of textile workers ranged from 11,1% to 14,9%, 60% of them being workers-farmers. In 1934 in five towns only (Zagreb, Duga Resa, Varaždin, Donja Stubica, and Čakovec) there were concentrated 78,38% of all the textile workers in Croatia. The textile industry in the republic employed predominantly women, who in 1939 made 57,43% of all the employees. Textile industry gave job to a great number of semiskilled and skilled workers.

As to the value of basic means, Croatian textile industry occupied the fifth place in the whole industry. It had an average of 174 workers and 84 hp. Mechanization was low, so 0,48 hp only went for one job. It was lower than the average in the industry of that region where 1,10 hp went for one job. The import of old equipment must not be forgotten too. In industrial structure there existed large disharmonies, because the development went in the direction of a faster growth of weaving and knitting capacities than the spinning ones. Spinnings plants remained a bottleneck; there was a great dependancy on the import of yarn, what reflected badly especially in the years before the second world war.

In the years between 1918 and 1929 textile industry records a growth owing to the formation of independent customs protected territory and considerably limited import of foreign textile products. The great economic crisis affected the textile industry somewhat later, in 1930-1934, therefore it developed more slowly. The economic crisis and disproportionate production led to rationalization and modernization of the production and to cartelization of many enterprises. A large number of factories lowered the wages, thus evoking strikes. One of the characteristics of newly founded factories in the period after the economic crisis was their territorial scattering; they were built even in some small villages. The explanation had to be found in utilization of cheap labour, electricity, water and other facilities. Not only did this industry spread in the country thus providing the workers with new sources of income, but at the same time it introduced conflicts between labour and capitals in this same country. Lack of raw materials and their becoming more expensive before the second world war resulted in reduction of productivity, shortened working day, drop in employment etc.

Thus, as the textile industry developed, its specific problems grew. At the same time it reflected general problems of the whole capitalist economy, of which it was just a part.